STICHTING BOUWHISTORIE NEDERLAND

EXTRA NUMMER

Nr. 73
OKT 2022

NIEUWSBRIEF
Bouwhistorie

Nieuwsbrief Bouwhistorie ISSN 1872-602X
nr. 73 - oktober 2022

De Nieuwsbrief Bouwhistorie verschijnt twee keer per jaar en wordt verstuurd naar de donateurs van de Stichting Bouwhistorie Nederland. U kunt donateur worden van de SBN door een email te sturen naar de secretaris, via secretaris@bouwhistorie.nl. Wij verzoeken u jaarlijks een donatie te doen van minimaal € 25,00 over te maken op NL 12 INGB 0000 273441 (BIC: INGBNL 2A) ten name van de SBN. Als donateur wordt u op de hoogte gehouden van de activiteiten van de SBN. U ontvangt de Nieuwsbrieven, met verslagen van platforms, studiedagen, congressen en de jaarlijkse donateursdag. Verder worden er in de Nieuwsbrief artikelen geplaatst over bouwhistorisch onderzoek en aanverwante onderwerpen en worden nieuwe publicaties besproken. Voor vragen en (adres) wijzigingen kunt u het genoemde emailadres ook gebruiken. De SBN staat bij de Kamer van Koophandel ingeschreven onder nummer 411 850 24.

Bestuur
mr. J.C. (Koos) de Looff (voorzitter)
drs. F.J. (Feyoena) Grovestins (secretaris)
M.W. (Maarten) Enderman (penningmeester)
ing. P.J. (Patrick) Bosman
drs. B. (Birgit) Dukers
drs. A.K. (Agnes) Hemmes
dr. E.D. (Edwin) Orsel

Adviseurs
drs. K. (Karel) Emmens
drs. H.P. (Henk) Jansen
drs. J.M.H. (Jean) Penders
drs. K. (Koos) Steehouwer
prof. dr. ing. D.J. (Dirk) de Vries

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

Stichting Bouwhistorie Nederland

Bosboom Toussaintstraat 13H
1054 AL Amsterdam

06-26522714 (Feyoena Grovestins)

secretaris@bouwhistorie.nl

@Bouwhistorie

@Bouwhistorie_NL

www.bouwhistorie.nl

Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder gepubliceerde Nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

Inhoud

Voorwoord 2

Interviews en artikelen

Wim Weve:
Beschouwer en onderzoeker 4
Monumentwaarde-indicatie 9

Dirk de Vries:
Zicht op bouwhistorie 13
Ruim op tijd 18

Jean Penders:
Activistisch bevlogen 21
Wilt u er even een klauwhamer bij hebben? 26

Dik Berends:
Aan de wieg van de bouwhistorie 29
Het pakhuis van de VOC in Hirado en de Japanse lengtematen 34

Ad van Drunen:
Broedplaats voor bouwhistorici 37
Bouwhistorisch onderzoek in Den Bosch: Hoe vondsten uit het verleden je blijven achtervolgen 42

Frans Kipp:
Opbouwend kritisch ten strijde 46
Geertekerk: resultaat van een verhuizing 51

Ben Kooij:
Bouwhistoricus tussen rood en groen 55
Chassinetten: zeldzame historische raamhorren 59

BBA:
Met elkaar weet je meer 64
Bolwoningen in 's-Hertogenbosch 70

Jan Kamphuis:
Tussen Meccano en kantelen 73
Die kasteelheren waren nog zo dom niet zeg! 76

Jan Dröge:
Specialist in de Leidse bouwarchieven 78
Archiefonderzoek stadhuis van Leiden 83

Nawoord: 88
De bouwhistorie ingebed

Voorwoord

Hoewel de bouwhistorie een relatief jong vakgebied is, is er een periode aangebroken waarin een aantal collega's met pensioen gaat. Het *Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis* (BBA) en *Dröge, bureau voor bouwhistorie* zijn gestopt en ook rijksbouwhistoricus Dirk Jan de Vries gaat dit jaar met pensioen. Zijn collega Ben Kooij heeft in stilte tijdens de Coronapandemie de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. Volgend jaar geldt dat voor Jan Kamphuis, die dan afzwaait bij het Rijksvastgoedbedrijf. Dit momentum bracht het bestuur van de SBN op het idee om een extra *Nieuwsbrief Bouwhistorie* te wijden aan deze bureaus en bouwhistorici die het vakgebied mede hebben veranderd en vormgegeven met onder andere de komst van bouwhistorische richtlijnen en de oprichting van de SBN. Je zou gerust kunnen zeggen dat de bouwhistorie tijdens hun werkzame leven volwassen is geworden.

Om deze Nieuwsbrief te realiseren en om na te denken over de inhoud en vorm is een werkgroep geformeerd, bestaande uit Patrick Bosman, Maarten Enderman, Feyoena Grovestins en Edwin Orsel. Al snel bleek voor de vorm het interview de beste oplossing. Verder mocht om een breed beeld van de geschiedenis van het werkveld te krijgen een gesprek met de eerste drie al langer gepensioneerde gemeentelijke bouwhistorici Ad van Drunen, Frans Kipp en Wim Weve niet ontbreken. Om die reden is ook besloten Dik Berends te interviewen als representant van de 'oude garde' of 'eerste generatie monumentenzorgers-bouwhistorici', hoewel hij al sinds 1996 met pensioen is. Het mag duidelijk zijn dat niet elke bouwhistoricus geïnterviewd kon worden. Vanwege capaciteit, tijd en ruimte is uiteindelijk voor een selectie gekozen die representatief lijkt te zijn voor de ontwikkeling van de bouwhistorie vanaf 1975.

Besloten is om de bouwhistorici te gaan interviewen aan de hand van een vragenlijst om meer gestructureerde en enigszins vergelijkbare verhalen te krijgen waarin een aantal thema's aan de orde zou komen. Onder andere zijn dit de vooropleiding, de werksituatie, de ontwikkeling en toekomst van het vakgebied, ontdekkingen en de pensionering. De interviews zijn in de periode maart – juli 2022 door tweetallen afgenomen en door één van de twee uitgewerkt. Aan de geïnterviewden is vervolgens gevraagd om een kort stukje te schrijven over een onderwerp, anekdote, een vondst of iets anders wat in hun persoonlijke werkveld is opgevallen. Dit heeft een breed scala aan interessante artikelen opgeleverd.

Alle geïnterviewde personen reageerden enthousiast op ons voorstel en namen alle tijd voor de gesprekken. Een van hen grapte dat nu eens niet de bouwhistorie werd onderzocht, maar de bouwhistorici zelf! Wij als interviewers kijken daar met veel plezier op terug. Het was een voorrecht om dit te mogen doen. De gesprekken scheppen een beeld van het bouwhistorische werkveld in de afgelopen decennia en van de mensen die daar aan hebben bijgedragen. Gedurende de interviews ontstond een steeds beter beeld van de ontwikkeling van het vakgebied en inzicht in de verschillende rollen en dynamiek van spelers, instanties en bureaus daarbij. Met een synthese van de interviews als nawoord hopen we een bescheiden bijdrage te leveren aan de geschiedschrijving van ons vakgebied.

We willen graag dit nummer opdragen aan alle geïnterviewde bouwhistorici voor hun bijdrage aan ons vakgebied en specifiek aan Dirk de Vries die als coördinator bouwhistorisch onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en hoogleraar bouwhistorie aan de Universiteit Leiden een belangrijke rol heeft gespeeld voor de wetenschap van de bouwgeschiedenis in Nederland.

Namens het bestuur van de SBN,

Maarten Enderman, Feyoena Grovestins,
Edwin Orsel en Patrick Bosman

Wim Weve: Beschouwer en onderzoeker

Toen we Wim benaderden voor het interview stemde hij snel en enthousiast in. Bij aankomst bij hem thuis bleek hij het goed voorbereid te hebben. Boeken, enkele oude publicaties en zijn, naar later zou blijken belangwekkende, afstudeerscriptie lagen al klaar ter ondersteuning van zijn verhaal. Onder het genot van een kop koffie in Delftse mokken gingen we met hem in gesprek over zijn bouwhistorische carrière.

Wim Weve (1947) blijkt al vroeg geïnteresseerd te zijn in (bouw)historie. Ook al is de interesse in geschiedenis niet iets wat hij van huis uit had meegekregen. Op de middelbare school las hij alle Heemschutboekjes over historische steden in de schoolbibliotheek. Hij herinnert zich nog dat zijn grootvader de drie delen *De Nederlandse Stedenbouw* van architect en architectuurhistoricus C.H. Peters bezat en dat hij daaruit tekeningen van historische gebouwen overtrok. Als geboren Delftenaar ging hij begin jaren zestig met regelmaat naar de boekenmarkt in Den Haag om te speuren naar boeken over oude steden en gebouwen. Hij kocht daar in 1967 een stapeltje tijdschriften van Heemschut. In één ervan las hij over het proefschrift van C.L. Temminck Groll[1] over middeleeuwse stenen huizen en kocht meteen het laatste exemplaar bij de uitgever. De interesse in de bouwhistorie was definitief gewekt. Maar ook in archeologie was hij al vroeg geïnteresseerd. Hij was jarenlang betrokken bij de opgraving van kasteel Altena bij Delft. Hij hielp ook bij opgravingen bij de kloosterkerk van Loosduinen en in een kassencomplex in Poeldijk waar restanten van een woning uit de Romeinse tijd waren ontdekt.

De eerste bouwhistorische waarneming die Wim zich herinnert was nog niet tijdens studie of werk, maar in zijn diensttijd in 1970. In weekenden ging hij kijken naar archeologisch onderzoek bij de Pieterstraat in Delft waar het Ursulaklooster had gestaan. Hij zag dat daar bij sloopwerkzaamheden een muur in het zicht was gekomen waarin een moerbalk met sleutelstukken was ingemetseld. Toen de balk later op de grond lag besloot Wim, als bouwhistoricus in de dop, de balk met uitkepingen voor kinderbinten zorgvuldig in te meten. Pas veel later kwam hij erachter dat hier een restant van een gebouw van dat klooster had gestaan. De beschouwer of onderzoeker – zoals Wim zichzelf omschrijft – zat er dus ook al vroeg in.

Dat Wim na de HBS koos voor een studie Bouwkunde bij de Technische Hogeschool (TH) Delft - vanaf 1986 Technische Universiteit - behoeft dan ook geen uitleg. Wim memoreert dat hij niet zo goed was in wis- en natuurkunde en dat hij op de HBS een keer gezakt is, maar wel met twee tienen, één voor het vak stereometrie en de andere voor handtekenen! Hij deed zoveel

mogelijk oefeningen met een restauratieonderwerp en koos daarmee voor de studierichting architectuur en restauratie. Na enige tijd werd hij student-assistent van Coen Temminck Groll, de toenmalige hoogleraar restauratie. In feite was dit een bijbaan naast de studie, waarvoor hij onder andere werkweken en locatiebezoeken regelde. Ook bouwhistorische onderzoeken in Delft werden door hem uitgevoerd, zoals bij een aantal voor sloop genomineerde huizen aan de Dertienhuizen in Delft. Dit onderzoek leidde in 1985 tot het eerste bouwhistorische artikel van Wim dat verscheen in *Facetten van Delft*.[2]

Monumentwaarde-indicatie

Na de onderzoeken in Delft kwam voor zijn afstudeerscriptie het Hof van Zevenbergen in 's-Hertogenbosch in beeld waar Wim zich gedurende 1981-1983 in vastbeet.[3] Wim werd naast Temminck Groll begeleid door Henk Zantkuijl en voor de historische stedenbouwkundige aspecten Harm de Vries. Het omvangrijke complex stond voor een groot deel leeg, zodat het een ideaal onderwerp was voor onderzoek en een restauratieplan. Niet alleen werden door hem tal van bouwhistorische sporen gedocumenteerd, maar om grip te krijgen op het complex bedacht Wim ook een waarderingssysteem dat hij monumentwaarde-indicatie noemde. Op de vraag hoe hij op dit idee kwam, vertelde hij dat het rapport veel te dik en uitgebreid werd om snel even een beeld te krijgen wat allemaal van monumentale waarde was. Het rapport bevatte zeer veel informatie en niet voor niets merkte Temminck Groll op dat hij na zijn studie waarschijnlijk nooit meer in de gelegenheid zou komen om een dergelijk gebouw zo diepgaand te onderzoeken. Vanuit de wens om het rapport leesbaarder en bruikbaarder te maken bedacht Wim een systeem van plattegronden met een in kleur gedetailleerd aangegeven waardestelling die hij monumentwaarde-indicatie noemde. Daarvoor paste hij vijf categorieën toe om het belang van de diverse onderdelen aan te duiden. Ook relaties van ruimtes onderling werden voorzien van een waardering. De basis voor het waardestellend bouwhistorisch onderzoek zoals we dat nu nog kennen en gebruiken was daarmee gelegd.

Wim in actie, ergens in Delft. (foto Evert-Jan Nusselder)

Opmetingstekening van een van de gevels van het Hof van Zevenbergen in 's-Hertogenbosch. (tekening Wim Weve, 1981/83)

Wetenschappelijk ambtenaar

In de jaren na zijn afstuderen was Wim nog een tijdje bij de Technische Hogeschool in dienst als wetenschappelijk ambtenaar. In die hoedanigheid onderzocht en beschreef hij voor de toenmalige Rijksgebouwendienst verschillende monumenten in bezit van het Rijk. Wim deed zodoende veel ervaring op, in Delft en Den Haag, maar ook in Zaltbommel waar hij het Maarten van Rossumhuis onderzocht. Zijn keuze om via de Technische Hogeschool onderzoek te verrichten was vooral ingegeven omdat hij de zakelijke aanleg miste om een eigen bureau te beginnen.

Delft

Doordat Wim als amateurarcheoloog al bij de archeologische begeleidingscommissie in Delft zat, was de stap naar een dienstverband in 1987 in Delft snel gemaakt. De gemeente had het plan opgevat om panden aan te wijzen voor de gemeentelijke monumentenlijst. Degene die dit aanvankelijk zou doen haakte af, en zodoende sprong Wim in dat gat. Bijna achthonderd beeldbepalende panden werden door hem gewogen. Daar viel wat van af, maar er kwam zeker ook wat bij: Wim had ook oog voor de jongere bouwkunst (1850-1940), waardoor de uiteindelijke voordracht zo'n duizend panden omvatte.

Naast het maken van de redengevende beschrijvingen was Wim in de beginjaren ook ambtelijk secretaris van de toen net opgerichte monumentencommissie. Na de aanwijzingen kwamen daar ook alle planbeoordelingen langs zijn bureau, voor gemeentelijke maar ook voor rijksmonumenten. In de uren die overbleven werd ook niet stilgezeten. Uit het bouwtoezichtarchief werden oeuvrelijsten samengesteld van Delftse architecten en ook in het begin was er al ruimte voor bouwhistorisch onderzoek. Maar Temminck Groll kreeg gelijk: zo uitgebreid onderzoek als tijdens zijn studie was niet haalbaar. Meestal bleef het beperkt tot waarnemen, het maken van foto's en een aantal schetsjes. Soms was er ruimte voor wat uitgebreider onderzoek als daar aanleiding toe was, al dan niet met hulp van de collega's van archeologie. Het leidde hoe dan ook tot interessante vondsten en onderzoeken zoals het zestiende-eeuwse casco met muurwerk van vóór de stadsbrand van 1536 en natuurstenen consoles achter de negentiende-eeuwse gevel van Oude Delft 71,[4] de vijftiende-eeuwse bebouwing aan de Nieuwe Langendijk

22-26[5] en het forse huis met zijhuis aan de Brabantse Turfmarkt 76-78 dat onder andere nog beschikt over zijn oorspronkelijke kruisvensters in de zijgevel.[6]

In zijn carrière heeft Wim veel zien veranderen. In het begin was het begrip bouwhistorisch onderzoek nog nauwelijks bekend en de gemeentelijke monumentenzorg stond nog in de kinderschoenen. Het monumentenjaar 1975 wordt genoemd als belangrijk keerpunt. Daarna groeide de aandacht voor monumenten. In die tijd waren er nog maar enkele gemeenten met een bouwhistoricus in dienst. Door de decentralisatie kwamen ook veel bevoegdheden rond de vergunningverlening van rijksmonumenten naar de gemeente. Door de bouwhistorische inbreng konden veel bouwplannen tot een beter resultaat gebracht worden. Subsidiemogelijkheden hielpen daarbij om in contact te komen met pandeigenaren.

Op de vraag wat de voordelen zijn van een dienstverband bij de gemeente wordt als voornaamste de kennisopbouw genoemd. “Je kunt de verbanden zien, maar ook de bijzonderheden duiden.” Deze kennisopbouw resulteerde in 2013 in het boek *Huizen in Delft in de 16de en 17de eeuw* waarvoor Wim tegen zijn pensioen ruimte kreeg om aan te werken.[7] In het voorwoord wordt door zijn afdelingshoofd John-Paul Smolders een beeld geschetst van Wim: een wandelende encyclopedie over gebouwen in Delft. Om te voorkomen dat “die kennis straks niet gewoon met Wim de deur uitloopt” ontstond het idee voor het boek. Het was de bedoeling dat het boek gepresenteerd zou worden met zijn pensioen, maar “zoals het vaak gaat met die dingen, was het toen nog niet af.” Naast het werk aan het boek werkte Wim na zijn pensioen in 2012 nog enkele jaren een of twee dagen in de week als vrijwilliger om het papieren archief te digitaliseren.

Wim op de steiger bij de ontpleisterde gevel van Koornmarkt 32 in Delft. (privé-collectie Wim Weve)

Vermeer en De Hooch

Ook sinds Wim stopte als vrijwilliger bij de gemeente zit hij niet stil. Al tijdens zijn werk was Wim bezig met de schilders Johannes Vermeer en Pieter de Hooch, die veel Delftse stadsgezichten maakten. Rode draad hierin is de mate van betrouwbaarheid van deze schilders. Wat klopt er wel of niet van de Delftse topografie? Al eerder besteedde Wim hier aandacht aan,

ondermeer op het bouwhistorisch platform van 19 februari 2020 waar hij uiteenzette hoe bepaalde Delftse gebouwen in het werk van De Hooch geïdentificeerd konden worden.[8] Daarnaast is hij als vrijwilliger in de rol van gastheer betrokken bij het museumhuis Huis Van Meerten aan de Oude Delft dat sinds 2016 in bezit is van Vereniging Hendrick de Keyser.

Het interview dat we hadden met Wim was bijzonder boeiend. Wim komt over als een bijzonder bescheiden mens, wat eens temeer blijkt uit het feit dat bij weinigen bekend is dat hij de basis heeft gelegd voor het waardestellend bouwhistorisch onderzoek zoals we dat nu nog steeds hanteren. Daarbij ziet hij zichzelf veel meer als kijker, beschouwer en onderzoeker dan maker. Maar met zijn systematisch bouwhistorisch en waardestellend onderzoek van het Hof van Zevenbergen heeft hij wel degelijk het tegendeel bewezen.

PB

Verantwoording

Noten

1 Temminck Groll 1963.
2 Weve 1985.
3 Weve 1984.
4 Weve 2011.
5 Weve 2001.
6 Weve 2013, p. 142-146, 215, 217, 247-248.
7 Weve 2013.
8 Weve 2020.

Literatuur

Temminck Groll, C.L., *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden,* Den Haag 1963
Weve, W.F., *Hof van Zevenbergen,* 's-Hertogenbosch (5 delen), Delft 1984 (afstudeerscriptie)
Weve, W.F., 'Dertienhuizen, bouwhistorisch gezien', in: *Facetten van Delft* (1985) p. 409 t/m 424
Weve, Wim, 'Het straatje van Vermeer', in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie 28* (2001) p. 25-26
Weve, Wim, Oude Delft 69-71, in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie 50 (2011)* p. 10-12
Weve, Wim, *Huizen in Delft in de 16de en 17de eeuw,* Zwolle 2013
Weve, Wim, 'Pieter de Hooch en Sint-Hiëronymusdal', in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie 68 (2020)* p. 24-26

Monumentwaarde-indicatie

Wim Weve

In 1984 studeerde ik af aan de TH Bouwkunde, niet op een restauratie-ontwerp, maar op een bouwhistorisch onderzoek want ik wilde een carrière als bouwhistoricus en niet als architect. Dat onderzoek moest dan wel voldoende 'body' hebben om het gemis aan een ontwerp te compenseren. Ad van Drunen was al eerder aan de TH op een onderzoek afgestudeerd. Dat deed hij op een overzicht van wat er allemaal in Den Bosch aan bouwhistorische aspecten te onderzoeken is, waarmee hij het werkveld van de gemeentelijk bouwhistoricus in beeld bracht. Hij wist voor mij een mooie kluif in Den Bosch: het Hof van Zevenbergen aan de Keizerstraat. Dat was ontstaan als een breed vijftiende-eeuws adelijk woonhuis met een traptoren tegen de achtergevel. Het was aanvankelijk met een open plaats van de straat gescheiden. In de zeventiende eeuw werden huizen aan weerszijden van die voorplaats bij het complex getrokken en van een nieuwe voorgevel voorzien. Daartussen kwam een dwarsvleugel waarmee de plaats van de straat werd gescheiden. In deze dwarsvleugel werden onderdelen van het laatgotische bordes van het Bossche stadhuis hergebruikt (afb. 1). In later tijd werd er aan de achterzijde nog een zestiende-eeuws huis bijgetrokken en werd het complex verbouwd tot weeshuis, met gescheiden delen voor jongens en voor meisjes. Het complex stond tijdens het onderzoek grotendeels leeg in afwachting van een herbestemming. Dat maakte het mogelijk uitgebreid te kunnen ontmantelen, waar te nemen, te documenteren en te puzzelen op de zeer complexe bouw- en gebruiksgeschiedenis. Het minutieuze onderzoek duurde twee jaar. Professor Coen Temminck Groll merkte bij mijn afstuderen op dat ik waarschijnlijk nooit meer zo'n uitgebreid onderzoek zou kunnen doen. Het resultaat legde ik vast in tekeningen en in een rapport van vijf delen.[1] Het tweede deel bevatte een uitgebreide documentatie en het derde ging in op de ontstaansgeschiedenis van het complex.
In het eerste deel ging ik in op de rol van de bouwhistoricus. Ik lichtte toe dat degene die

1) Twee van de drie destijds nog dichtgemetselde bogen van het oude laatgotische bordes van het Bossche stadhuis op de binnenplaats van het Hof van Zevenbergen. (foto Wim Weve)

2.7 Het aangeven van de aanwezigheid van monumentwaarde

Men kan vijf categorieën bouwdelen onderscheiden

1. authentiek, behorende tot bouwhistorische eenheid
2. niet authentiek, maar vervangt bouwdeel behorende tot bouwhistorische eenheid
3. niet behorende tot bouwhistorische eenheid maar tot een andere en als zodanig niet storend binnen de normeenheid of zelfs eigen waarde
4. recent, niet behorend tot historische eenheid
5. recent, sterk storend in historische eenheid

Op plattegrondtekeningen kunnen de diverse bouwdelen van de desbetreffende kleur worden voorzien, voor wat het opstanden bestreft. Voor vloeren, plafonds etc. is de volgende oplossing gekozen. Op de plattegrondtekeningen worden binnen de ruimten vier cirkeltjes van een kleur voorzien. Deze cirkeltjes staan voor:

- plafond(kap)constructie
- plafondafwerking
- vloerafwerking
- vloerconstructie

Een gestippeld cirkeltje geeft aan dat het bedoelde bouwdeel ontbreekt; een niet ingekleurd cirkeltje geeft aan dat het betreffende bouwdeel niet kon worden onderzocht.
Behalve bouwdelen kan men ook ruimten waarderen als onderdeel van de als norm gestelde historische eenheid. Daartoe kunnen dezelfde kleuren worden gebruikt als bij de bouwdelen gebeurt, de omschrijving van de categorieën luidt dan:

1. ruimte behorend tot historische eenheid
2. begrenzingen behoren voor een deel tot historische eenheid maar betreffende ruimte als zodanig niet volledig
3. ruimte niet behorend tot historische eenheid maar niet storend of eventueel op zich eigen waarde buiten de norm
4. historische ruimte enigszins verstoord
5. niet historische ruimte of historische ruimte ernstig verstoord

De kleuren worden op de plattegrondtekeningen aangebracht als lijn langs de begrenzingen. Delen van ruimten kunnen apart worden gewaardeerd als een tot de historische eenheid behoord hebbende scheiding tussen die delen is verdwenen. Langs de verdwenen begrenzing is de betreffende kleur in een stippellijn aangebracht.
Soms kan men de waarderingen van de ruimte zoals die langs de verschillende begrenzingen is aangegeven 'grafisch' optellen en uit de verschillende kleurcoderingen één kleur (waarde) destilleren die voor de hele contour geldt.

2) Legenda behorend bij de monumentwaarde-indicatie. (herkomst Wim Weve)

een ontwerp maakt voor een restauratie of verbouwing van een historisch pand het best niet ook het bouwhistorisch onderzoek zou moeten doen. Hij of zij wordt namelijk gemakkelijk beïnvloed door andere aspecten dan bouwhistorische of monumentale inzichten. Allereerst is het nog maar de vraag in hoeverre de architect kennis heeft van oude constructies en afwerkingen en het herkennen en interpreteren van bouwsporen. Maar ook als die kennis aanwezig is blijven er andere belangen meespelen met als belangrijkste de wensen van de opdrachtgever en misschien ook wel de 'ontwerpdrang' van de architect. Wanneer er historisch waardevolle onderdelen in de weg zitten voor een gewenst gebruik, of wanneer die niet fraai worden gevonden is het verleidelijk om de monumentale waarde ervan niet te hoog te waarderen, of zelfs weg te moffelen. Een objectief 'oordeel' kan alleen worden gewaarborgd als de onderzoeker een andere persoon is. Maar de onderzoeksresultaten moeten dan wel toegankelijk zijn.
Een uitvoerig onderzoek van een complex monument levert veel bouwhistorische informatie

op en het vergt veel van de architect om die tot zich te nemen en te duiden. Het is goed denkbaar dat een architect, afgeschrikt door de dikte en complexiteit ervan, niet eens aan het zorgvuldig lezen van een rapport begint en meteen aan het schetsen slaat. Daarom kwam ik op het idee een visuele signalering van de monumentale waarden te maken, de 'Monumentwaarde-indicatie'. Daarmee is meteen te zien waar die waarden aanwezig zijn (afb. 2 en 3). De methode lijkt op het aangeven van bouwfases, maar oude en relatief jonge onderdelen kunnen een even hoge monumentale waarde hebben. Ze lijkt meer op de aanduiding van beeldbepalende, beeldondersteunende en beeldverstorende bebouwing op stedenbouwkundige kaarten, maar voor een gebouw is een gedetailleerdere aanpak noodzakelijk. Wanneer bijvoorbeeld in een historische muur een nieuwe opening nodig is kan die het best daar worden gemaakt waar ooit een opening is gemaakt en later weer dichtgezet.

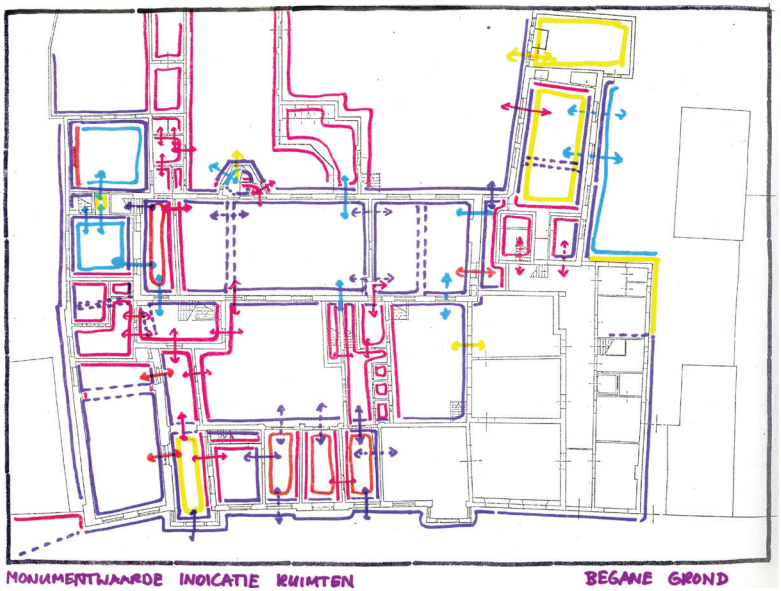

3) Monumentwaarde-indicatie van de structuur van het Hof van Zevenbergen. Deze methode kan ook voor ruimten worden gebruikt (onder). (tekeningen Wim Weve)

4) Achterzijde van het Hof van Zevenbergen met traptoren.
(foto Wim Weve)

Die plekken zijn met mijn methode in één oogopslag te vinden. Ik gebruikte daarvoor kleuren. Donkerblauw voor: *authentiek, behorend tot een bouwhistorische eenheid*. Lichtblauw voor: *niet authentiek, maar vervangt bouwdeel behorende tot bouwhistorische eenheid*. Geel voor: *niet behorende tot een bouwhistorische eenheid maar tot een andere en als zodanig niet storend binnen de normeenheid of zelfs met eigen waarde*. Lichtrood voor: *recent, niet behorend tot historische eenheid*. Donkerrood voor: *recent, sterk storend in historische eenheid*. Ik gaf de kleuren, die feitelijk een waardering van hoog tot laag aangeven, aan op muren maar ook in vier boven elkaar geplaatste cirkeltjes in de ruimten waarmee de waarde van vloerconstructie, vloerafwerking, plafondafwerking en plafondconstructie kan worden aangegeven. Ook de waarden van ruimten en de waarden van de onderlinge samenhang kunnen met gekleurde contouren en pijlen worden aangegeven.
Ik heb mijn methode niet actief gepropageerd. Er bestond destijds bijvoorbeeld nog geen SBN-Nieuwsbrief die daarvoor een goed medium zou zijn geweest. Maar medestudenten hebben die methode gelukkig wel opgepikt, om te beginnen degenen die het Delftse '*Bureau Kamphuis*' zijn begonnen.[2] Inmiddels zijn er veel meer bouwhistorici werkzaam en tot aan de dag van vandaag wordt de methode met kleine aanpassingen (diagonalen in de ruimten) geregeld gebruikt, zoals blijkt bij diverse presentaties op de bouwhistorische platforms.

Verantwoording

Noten

1 Weve 1984.
2 Zie het interview met Jan Kamphuis op p. 73-75.

Literatuur

Weve, W.F., *Hof van Zevenbergen*, 's-Hertogenbosch (5 delen), Delft 1984 (afstudeerscriptie)

Dirk de Vries: Zicht op bouwhistorie

Het interview met Dirk Jan de Vries vond plaats in maart 2022. Het was een hartelijk en interessant gesprek bij Dirk thuis in Utrecht.

Ontdekking van de bouwhistorie

Het gesprek vangt aan met hoe Dirk bouwhistoricus is geworden. Dirk volgde de opleiding MTS wertktuigbouwkunde in Zwolle, waar hij ook in 1952 geboren werd in de historische binnenstad.[1] Het waren de beginjaren zeventig: de tijd van de stadssanering met afbraak van vele panden en het waren deze historische panden die de nieuwsgierigheid van Dirk wekten. Eerst als amateurarcheoloog, maar ook dichtgetimmerde panden werden aan spannende speurtochten onderworpen. Tal van bouwhistorische vondsten zoals bakstenen, deurknoppen enzovoort werden als relieken van de oude Zwolse huizen meegenomen. Zo kwam er contact tot stand met de vereniging Vrienden van de Stadskern en leerde hij het boek *Bouwers en Bouwen in het verleden* van Herman Janse kennen waardoor de interesse in de bouwhistorie was gewekt. Vanuit een activistisch oogpunt werkte Dirk mee aan een nota (circa 1974) voor het behoud van historische panden. De argumentatie die Dirk daarbij aandroeg over historische balklagen en kappen had effect en leidde tot het besef dat hiermee bescherming en behoud van panden kon worden bereikt, bijvoorbeeld bij het 'Huis met de Hoofden' (Zwolle). Logisch waren daarom vervolgens een studie HTS Bouwkunde in Zwolle en vervolgens Kunstgeschiedenis in Utrecht. In Zwolle leerde hij Chris Kolman en Ronald Stenvert kennen en bij de keuzevakken hadden hun onderwerpen altijd betrekking op historische gebouwen. Op de HTS was er veel ruimte voor eigen inbreng en dit stimuleerde tot verdere verdieping. De HTS-stages van twee keer een half jaar werden in 1977 gelopen bij restauratie-aannemer Woudenberg uit Ameide en vervolgens in 1978 bij de afdeling van Onderzoek en Documentatie van de Rijks-

In de jaren tachtig onderzocht Dirk de Vries historische dakbedekkingen, hier een vroege golfpan en een vijftiende-eeuwse 'onderpan'
(foto RdMZ, 2005)

Zijn hele loopbaan was Dirk de Vries bezig met dendrochronologisch onderzoek, hier in 2007 in de kap van de doopkapel van de Pieterskerk te Leiden uit 1500 (d) (foto Marcel Terlouw, voor Punt/OCW)

dienst voor de Monumentenzorg (RdMZ), met als begeleider Dik Berends. Bij die eerste stage werd Dirk geattendeerd op een 'rare gozer' die onderzoek deed in de kelder van het pand Wed 2-4 in Utrecht en zo maakte hij ook kennis met Bart Klück. De HTS werd in 1979 afgesloten met de afstudeerscriptie *De Konstruktieve ontwikkeling van het stadswoonhuis te Zwolle van 1300-1700, vergeleken met voorbeelden uit de IJselstreek en de stad Utrecht. Een methode tot systematisering en datering.*[2] Tijdens de studie Kunstgeschiedenis viel op dat er eigenlijk geen geschiedenis van het bouwen werd onderwezen. Via eigen gastcolleges over bouwtechnieken, gebaseerd op het werk van Herman Janse, rolde Dirk langzaam maar zeker het onderwijs in. Een mijlpaal is de introductie van het dendrochronologisch onderzoek. Onder andere door zijn werktuigbouwkundige achtergrond bouwde Dirk eigen meetapparatuur en ontwikkelde in 1981 een dateringsprogramma. Tot de eerste aansprekende resultaten behoren die van de tiendschuur aan de Postelstraat in 's-Hertogenbosch, dendrochronologisch gedateerd in 1253. Dit was een opdracht van de Bossche stadsarcheoloog Hans Janssen. Voor de vergelijkingscurves werd samengewerkt met de Duitse dendrochronoloog Hans Tisje. Het kostte toen ongeveer een uur per monster om tot een curve te komen. Later werd dat versneld door een samenwerking met Esther Jansma die beschikte over een meettafel die binnen 5 – 10 minuten resultaat leverde.
Na de afronding van Kunstgeschiedenis in 1984 met een afstudeerscriptie over bouwmaterialen in de late middeleeuwen[3] ging Dirk aan de slag bij de RdMz als bouwhistoricus, waar hij tot zijn pensionering is blijven werken, met name als coördinator bouwhistorie. Ondertussen vormde zich het idee van een promotieonderzoek dat in 1994 aan de universiteit Leiden bij Aart Mekking werd afgerond met de thesis *Bouwen in de late middeleeuwen, Stedelijke architectuur in het voormalig Over- en Nedersticht.*[4]

Bouwen

Voor Dirk is het altijd een doel geweest om de bouwhistorie als vakgebied verder te brengen.

Daarom heeft hij naast het onderwijs veel gepubliceerd, vele lezingen gegeven en zich ingezet voor aanverwante zaken. Hij was bijvoorbeeld (hoofd)redacteur van het Bulletin KNOB (1993-2010), medeoprichter (1992), bestuurslid en adviseur van de SBN en vice-voorzitter van de Arbeitskreis für Hausforschung (1991-2010) om enkele voorbeelden te noemen. Het onderwijs is ook altijd een rode draad gebleven. Naast het verzorgen van allerlei gastcolleges werd Dirk in 2000 geïnstalleerd op de door de SBN en RCE geïnitieerde bijzondere leerstoel bij de faculteit letteren van de Universiteit Leiden. Op 5 oktober 2001 hield de eerste Nederlandse (bijzonder) hoogleraar Bouwhistorie prof. dr. ing. D.J. de Vries zijn rede genaamd *Verbrokkeld Verleden*.[5] In 2013 werd dit omgezet naar een bijzonder hoogleraarschap bij de Faculteit Archeologie, met steun van het Leids Universiteits Fonds. Het is bijzonder dat er een hoogleraar bouwhistorie is, maar een nadeel is dat het een bijzondere leerstoel is. Deze is daarom minder zichtbaar dan een volwaardige leerstoel en ook de part-time aanstelling van één dag per week werkt draagt bij aan het uitbouwen van het vakgebied. Het is van belang aansluiting te zoeken en te houden met aanverwante vakgebieden en de aandacht en interesse voor de bouwhistorie te wekken. Dit zorgt voor de erkenning van ons vakgebied en draagt bij aan de kennisoverdracht. Dit laatste is ook van groot belang bij de opleiding. Inspirerende mensen die je leren kijken, vragen stellen en onderzoeken en hun kennis en ervaring delen zijn van grote invloed bij je vorming tot bouwhistoricus. Hierbij zijn gretigheid en gedrevenheid van belang om bouwhistorische zaken te doorgronden en te ontdekken, waarbij je op zo'n moment een beetje één wordt met je ontdekking. Er is dan sprake van een historische sensatie door het bouwhistorisch onderzoek. En in gebouwen zit veel meer informatie dan gebruikers denken. Het vakgebied is een ambacht en bij de opleiding en de collegiale contacten zijn een goede sfeer, omgang en verstandhouding wezenlijk en gelukkig onder de bouwhistorici aanwezig. De inhoud is voor Dirk het belangrijkste, waarbij altijd gestreefd moet worden naar hoge kwaliteit, ook door zelfkritiek. Ook de bouwhistorische platforms die door Dirk, sinds hij in 1996 het stokje overnam van Dik Berends, worden georganiseerd vormen hierbij een belangrijke schakel.

Resultaten

Sinds Dirk met onderzoek naar oude gebouwen in aanraking kwam, hebben zich grote veranderingen voorgedaan en zijn er grote stappen gezet voor de acceptatie en inbedding van bouwhistorisch onderzoek. Het vakgebied wordt langzamerhand volwassen en er is sprake van emancipatie ten opzichte van architectuur- en kunsthistorie, waarvoor het eerder ten dienste stond. Het is nu een autonoom vakgebied dat zijn plaats heeft in het bouwproces. De bestuurlijke decentralisatie met de overdracht van de zorg om monumenten van het rijk naar de gemeenten en de ontwikkeling en inbedding van de Richtlijnen Bouwhistorisch onderzoek zijn hierbij van invloed geweest. Door de grotere verantwoordelijkheid van gemeenten ontstond daar behoefte aan bouwhistorische kennis, die voorheen bij de rijksdienst was geborgd. Door

Op zoek naar de oudste kloostermop van Europa: hier opgemeten aan het Mortuarium van Galla Placidia te Ravenna, rond 500 na Chr.
(eigen foto, 2009)

de behoefte kwam er ruimte voor waardestellend onderzoek door bureaus én voor aanstelling van gemeentelijke bouwhistorici. Voor het vakgebied zou het in het algemeen goed zijn dat er bij meer gemeenten bouwhistorici werkzaam zouden zijn, zodat bouwhistorisch onderzoek voldoende geborgd is en aandacht krijgt in de gemeentelijke organisatie. Om het waardestellend onderzoek te sturen en de kwaliteit te bewaken kwam er dus ook al snel behoefte aan richtlijnen en Dirk is namens de rijksdienst bij alle vier opeenvolgende exemplaren betrokken geweest.[6] Een grote wens daarin is een wettelijke verplichting zoals dit ook bij archeologie het geval is.

Een ander aspect bij oude gebouwen is duurzaamheid, wat deze bij behoud en hergebruik per definitie al zijn. Er zijn tegenwoordig veel meer bouwhistorici werkzaam, zowel bij de overheid als bij commerciële bureaus. Dit laatste duidt er ook op dat bouwhistorisch onderzoek zich heeft ontwikkeld tot een professioneel vakgebied met de daarbij behorende uurtarieven. Een voor de bouwhistorie belangrijk project is de kanjerregeling geweest met de vele grote restauraties. Als coördinator bouwhistorisch onderzoek heeft Dirk hierbij waardestellend en verdiepend documentair onderzoek geïnitieerd, uitmondend in kloeke publicaties voor het uitdragen en de verbreding van de bouwhistorische kennis.

Dirk heeft zijn hele bouwhistorische carrière bij de rijksoverheid gewerkt wat als grote voordeel heeft dat de reikwijdte van het werk heel Nederland betreft. Voor hemzelf lag de nadruk meer op gebouwen in de stad dan op het platteland. Een ander voordeel van het werken bij de overheid is dat de inhoud van het werk een grotere vrijheid kent dan dat van de bouwhistorische bureaus waarvan de werkzaamheden opdracht gestuurd zijn en beperkt worden door de offerte. Met voldoening kijkt Dirk terug op wat er voor en door de bouwhistorici is bereikt voor de acceptatie, inbedding en groei van het bouwhistorische onderzoek en discipline en wat hij daar vanaf de jaren zeventig aan heeft bij kunnen dragen.

Toekomst

Op vragen over de toekomst antwoord Dirk filosofisch; "bouwhistorie kun je beschouwen als een tuin; de zaadjes en bolletjes zijn gezaaid en uitgezet, het gaat de goede kant op, je moet af en toe wieden, maar de natuur gaat zijn eigen gang." Iedereen heeft wensbeelden maar de praktijk is altijd anders en weerbarstig. Van belang is de situatie te adopteren en open te staan voor wat er is en kan. Dirk gaat eind 2022 met pensioen, maar alleen nu zijn opvolging door Gabri van Tussenbroek concreet is geworden, en de continuïteit van een bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed veilig is gesteld alsmede de behartiging van het academische onderwijs door de bijzondere leerstoel van Gabri van Tussenbroek aan de Universiteit van Amsterdam.

EO

Verantwoording

Noten

1 Over zijn geboortehuis schreef Dirk de Vries een hoofdstuk in Onzichtbaar Zwolle: Dirk J. de Vries, 'De bouw- en bewoningsgeschiedenis van Melkmarkt 14' in: *Onzichtbaar Zwolle, Archeologie en bouwhistorie van de stad* (2015) p. 230-243.
2 De Vries 1979.
3 De Vries 1984.
4 De Vries 1994.
5 De Vries 2001.
6 zie o.a. Steehouwer 1992 en Stenvert 2008.

Literatuur

Janse, H., *Bouwers en bouwen in het verleden: de bouwwereld tussen 1000 en 1650,* Zaltbommel 1965

Steehouwer, Koos, 'De ontwerp-richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek (discussiestuk)', in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie 1 (1992)* p. 3-7

Stenvert, Ronald, 'Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek', in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie 45 (2008)* p. 20-23

Vries, D.J. de, *De konstruktieve ontwikkeling van het stadswoonhuis te Zwolle 1300-1700 vergeleken met voorbeelden uit de IJsselstreek en de stad Utrecht,* Zwolle 1979 (drie delen)

Vries, D.J. de, *De handel en wandel van bouwmaterialen in de late middeleeuwen,* Utrecht 1984 (afstudeerscriptie RU Utrecht)

Vries, D.J. de, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht,* Utrecht 1994 (proefschrift Universiteit Leiden)

Vries, Dirk J. de, 'Kijken, meten en tekenen. Het belang van bouwhistorisch onderzoek voor de monumentenzorg', in: *In dienst van het Erfgoed, jaarboek monumentenzorg (1997)* p. 287-307

Vries, D.J., *Verbrokkeld verleden,* Leiden 2001 (Rede bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Bouwhistorie aan de Universiteit Leiden)

Vries, Dirk J. de en Henry Kranenborg (red.), *Onzichtbaar Zwolle, Archeologie en bouwhistorie van de stad*, Zwolle 2015

Dirk J. de Vries

Ruim op tijd

Op het werk draag ik nooit een pak, wel tijdens een spreekbeurt in een bejaardenhuis, de begrafenis van dierbare, of een plechtige gebeurtenis, zoals deze dag een promotie in de aula van de UvA (Lutherse kerk) te Amsterdam. Met gestreken broek en gepoetste schoenen besloot ik, onverwacht, het smalle pandje Damrak 35 te bezoeken – de deur stond open en er werd verbouwd. De locatie is opvallend vanwege twee dichtgezette stegen aan weerszijden (afb. 1). De façade met onderdelen uit verschillende perioden trok niet direct de aandacht, maar het deels gestripte interieur toonde op dat moment een oud balkenplafond.

1) Damrak 35 in Amsterdam is een smal, hoog pandje tussen twee stegen waarvan de voorgevel in eerste instantie niet doet vermoeden dat het casco oud is (foto Dirk de Vries)

Om de omtrek van de bijbehorende consoles af te tekenen, mocht ik van de slopers hun aluminium schuifladder gebruiken. Een lege cementzak diende als tekenpapier. Hoog op de ladder tegen de zijmuur probeerde ik de contour van een console af te wrijven. Daaronder ging het werk onverminderd verder. Met moeite wrikten de slopers een grote, houten muurkast los van de tegenoverliggende wand. De werkers sprongen opzij toen de kast kantelde en plat op de grond neerplofte.
Aangezien de kast ongeveer even hoog was als het pandje inwendig breed, werd de voet van de ladder daarbij tegen de muur gedrukt. Door de horizontale verplaatsing van het voetpunt ontstond een onaangename verticale stand en

begon ik, met ladder en al, achterover te vallen. Ergens daarboven liep een koperen waterleiding, die ik greep, maar niet vast bleek te zitten. Eén meter uit de muur verwijderd gaf de leiding niet langer mee en bleef ik op vier meter hoogte hangen. De slopers zagen wat er gebeurde en hielden de ladder tegen, zodat ik veilig naar beneden kon klauteren. Ruim op tijd, opgelucht en bestoft, stapte ik de aula van de universiteit binnen.

Iedere bouwhistoricus heeft wel eens zoiets meegemaakt. Het werken met ladders loopt helaas niet altijd goed af. Een instabiele ondergrond, verkeerde stand en vooral haast in combinatie met enthousiasme leiden soms tot gevaarlijke situaties (afb. 2). Festina Lente: haast u langzaam en zorg voor de juiste balans tussen voortvarendheid en zorgvuldigheid. Een bruikbare tekening van de console kon ik helaas niet maken, maar onder houtconstructie toont het *Restauratievademecum* een uitgebreide collectie gedateerde consoles en sleutelstukken om mee te vergelijken.

Damrak 35 is het kleinste/laagste bewaard gebleven huis aan deze zijde van de gedempte haven en wijst door zijn beperkte hoogte reeds op een aanzienlijke ouderdom. Toen ik onlangs het pandje voor dit stukje fotografeerde, viel mij pas de geveltop op met een onderbroken, zware lijst en merkwaardige dakkapel (afb. 3). Het klassieke lijstprofiel met twee bolle en drie rechte trapjes komt – haaks uitgesneden - ook voor bij houten consoles en dateert uit de eerste helft van de zeventiende eeuw.

2) Opengelegde houten spiltrap met onveilig opgestelde aluminium ladder in Oude Delft 73, SBN Donateursdag 2008. (foto Dirk de Vries)

Daaronder bevinden zich drie hangende en twee liggende festoenen, onder dubbele klosjes – een soort guttae - en 'bevestigd' door drie vijfbladige bloemen met een rond hart. Het lofwerk bevat vele rozen en enkele korenaren. Uit de liggende festoenen verheffen zich twee klapwiekende vogels, terwijl zich in de linker festoen een vosje tussen twee rozen ophoudt. De bonte kleurstelling is ongetwijfeld recent en bedacht. Op iedere hoek bevindt zich een hoofd dat verder wit is gelaten: onder dubbele guttae links een man met ruimvallende hoofdkap, gespleten baard, royale snor en twee bloemen met een rond hart daaronder. Eveneens onder twee klosjes, draagt de vrouw rechts lang haar met

3) De geveltop van Damrak 35 met natuurstenen (portret) hoofden van een man en een vrouw, daartussen guirlandes met rozen.
(foto Dirk de Vries)

een bloem, daaronder op een geplooide kraag nog eens twee bloemen. De jeugdige hoofden zijn kunstig en wel geproportioneerd. De wit geschilderde dakkapel met voluten, klosjes en de vier terrines horen daar bij en zijn waarschijnlijk van natuursteen gemaakt.

De hoofden zou ik voorheen decoratief hebben genoemd, anoniem en wellicht voor iets negentiende-eeuws hebben gehouden. In het kader van mijn recentste onderzoek lijkt het echter om de zeventiende-eeuwse portretten van het stichtende echtpaar te gaan. Hun liefdesband wordt geïllustreerd door de vele rozen, gebruikelijke en ook wilde met vijf blaadjes die egelantieren genoemd worden. De twee naar elkaar toegewende vogels zijn waarschijnlijk duiven, die voor puurheid, vrede en voor het bijbehorende echtpaar staan. Ze verlaten bijtijds het paradijselijke lover waarin een vos schuilt, het dier dat staat voor sluwheid en bedrog.
De overweging dat het om de hoofden van een echtpaar moet gaan, ligt in het verlengde van mijn jongste boek *Gezichten op gevels van huizen 1400-1700* dat in het najaar van 2022 bij Wbooks verscheen.

Verantwoording

Literatuur

Janse, Herman, *Restauratievademecum, band 3B (documentatiebladen)*, 's-Gravenhage 1985-1998
Vries, Dirk J. de, *Gezichten op gevels van huizen 1400-1700,* Zwolle 2022

Jean Penders: Activistisch bevlogen

In maart 2022 interviewden wij Jean Penders. In de contacten vooraf reageerde Jean al heel enthousiast. Om het interview soepeler te laten verlopen had Jean alvast voor zichzelf zijn carrière uitgebreid uitgeschreven, waaruit hier dankbaar wordt geput. Jean had er duidelijk zin in, we werden hartelijk ontvangen in Utrecht en bij het interview nam hij alle tijd voor de vragen die wij hem stelden.

Werkgroep Herstel Leefbaarheid

Op de vraag hoe en wanneer je bouwhistoricus bent geworden vangt Jean - overigens geboren in 1946 en afkomstig uit Maastricht - aan met dat hij in 1980 in Utrecht afstudeerde als pedagoog bij de faculteit Wijsbegeerte en Historische Pedagogiek, op een studie waarin hij een pedagogische theorie toetste aan Utrechts archiefmateriaal. Hem werd een universitaire baan aangeboden in Amsterdam. Het was echter niet de studie die leidde naar de bouwhistorie, dat was Jeans betrokkenheid bij de *Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht*. Al vijf jaar voor zijn afstuderen was Jean betrokken geraakt bij en actief in de werkgroep, ook de bakermat van Frans Kipp en Bart Klück.[1] Daar deed hij ook zijn eerste stappen op bouwhistorisch gebied, door met Frans Kipp mee te kijken bij het bouwhistorisch onderzoek van het interessante pand Wed 5-7. Frans is Jean zijn bouwhistorische leermeester, waarbij hij ook als autodidact het vakgebied zichzelf heeft bijgebracht. Het is de werkgroep die uiteindelijk sterk bepalend is geweest voor Jeans carrière, want hij koos uiteindelijk niet voor de universiteit, maar voor zijn strijd voor de monumentenzorg in Utrecht. Ondertussen deed Jean ook steeds allerlei opdrachten voor Bureau Monumenten, maar hij wilde niet bij de gemeente werken om zijn handen vrij te houden voor de werkgroep-acties. Hij stond samen met het toenmalige hoofd van Bureau Monumenten Jan van Niekerk (die veel later ook voorzitter SBN is geweest) en Frans Kipp in 1980 aan de wieg van het *Utrechts Documentatiesysteem* (UDS). In 1980 werd door Jan van Niekerk, ondanks de tegenwerking van de Rijksdienst, ook het project van de geïllustreerde beschrijving *Utrecht, De huizen binnen de singels* gestart. Hierin werkte

Jean Penders (foto Ada van Deijk)

Jean de eerste jaren met Willem Annema en Johan Karel Bierens de Haan samen en later met Marceline Dolfin en Edsard Kylstra.[2] Het is naar Jeans gevoel de bloeitijd van de bouwhistorie in Utrecht, met Jan van Niekerk die veel voor elkaar kreeg, zoals de hierboven genoemde zaken. En denk ook aan de jaarlijkse kroniek waarin door de inspanningen van met name Frans en Bart steeds meer bouwhistorie aan bod kwam, maar bijvoorbeeld ook het plaatsen van honderden panden tegelijk op de lijst van rijksmonumenten.
Vanuit de *Werkgroep Herstel Leefbaarheid* werd door Jean actiegevoerd tegen gemeentelijke plannen waarbij panden werden bedreigd. Dat speelde op verschillende vlakken. Er was een uitstekende relatie met de pers van de lokale kranten en deze werden gevoed met een aansprekend en kleurrijk beeld van de bedreigde panden. Daarnaast werd actiegevoerd richting de gemeente door in te spreken bij de gemeenteraad en hun datzelfde beeld te schetsen en zo nodig door het voeren van juridische procedures tegen de gemeente. Bovendien woonde Jean alle vergaderingen van de Monumentencommissie bij, waarbij hij ook achtergrondinformatie (uit het UDS) mocht inbrengen. De door de leden gewaardeerde betrokkenheid leidde er toe dat Jean werd verkozen tot lid, tot ongenoegen van sommige ambtenaren. Uiteindelijk ging Jean naast de rol van lid van de commissie ook de rol vervullen van plaatsvervangend secretaris. Dat betekende dus toch een dienstverband met de gemeente waardoor hij opstapte uit de werkgroep. Dat leidde tot één van de teleurstellendste ervaringen waarbij bleek dat zaken vaak van personen afhangen. Na de vele successen verdween met het opstappen van Jean de *Werkgroep Herstel Leefbaarheid* totaal onverwachts van het monumentenpoltitieke toneel. Er was niemand die de zaken oppakte terwijl dit geordend was achtergelaten. Zo liep nog een zaak waarin al twee overwinningen waren behaald en alleen de behandeling bij de Raad van State nog volgde. Maar het definitieve bezwaarschrift is nooit meer geschreven. Toen in 1992 de Monumentencommissie en de Welstandscommissie (CWM) fuseerden werd Jean adjunct-secretaris voor de monumenten, waar hij zich ‘als een terriër’ heeft ingezet voor het belang van de monumenten. Dit werd vaak niet in dank afgenomen en na vijf tropenjaren werd dit in 1998 ingeruild voor uitbreiding op de uren voor de UDS-coördinatie die Jean sinds 1992 uitvoerde.

Gelders Genootschap

Naast zijn inzet in Utrecht was Jean in 1988 als eerste monumentendeskundige bij het Gelders Genootschap in Arnhem gaan werken, mede bedoeld om het veelal onbetaalde werk voor Utrecht en de bouwhistorie te kunnen uitvoeren. Jean schetst een strijd om een bepaalde boerderij op een gemeentelijke monumentenlijst te krijgen als typerend voor zijn zendingswerk in die omgeving in die tijd. Het voorstel en de bijbehorende beschrijving werden eerst afgewezen met de opmerking: “dat pand is herhaaldelijk verbouwd, dus geen gaaf voorbeeld”, maar met Jean's argument dat “dat pand een buitengewoon goed voorbeeld is van een halleboerderij, die uitgroeide via een krukboerderij tot een T-boerderij en het dus een monument

Voorbeeld uit het UDS en dan specifiek de cijferdatabase. Jaartalsteen aan de Münster St. Stephan in Breisach met jaartal 1[4]85 op de traptoren aan de zuidzijde van het schip.[5] (foto Jean Penders)

is van geschiedenis en kunst" haalde het wel de monumentenlijst. Vanuit het Gelders Genootschap werd Jean ingezet in tal van gemeentelijke monumentencommissies en voerde daarnaast monumenteninventarisaties en -beschrijvingen uit en bouwhistorisch onderzoek. Dit laatste het liefst. Positieve ervaringen zijn de pandbezoeken, waarvan de bewoners zeiden dat er niets te zien was, maar vervolgens door Jeans bezoek razend enthousiast werden voor de bouwhistorie van hun eigen pand. Jean heeft vanuit die ervaring ook een tip: "richt je niet alleen op het pand, maar vooral ook op de gebruikers. Wanneer je die niet meekrijgt, wordt de boel verpest als je weg bent, om te voorkomen dat hun huis op de monumentenlijst komt. Doe je je werk goed, dan heeft de bouwhistorie er weer pleitbezorgers bij gekregen." Vooral aan zijn werk in Tiel, Harderwijk en Nijkerk heeft Jean goede herinneringen, om wat hij op monumentenzorggebied in de loop van vele jaren met een positieve, deskundige houding heeft kunnen bereiken. Kenmerkend is het voorbeeld Harderwijk waar bij de gemeente nauwelijks draagvlak voor of kennis van monumenten was, maar waar toen Jean vertrok er een monumentenambtenaar was die de Opleiding Bouwhistorie had gedaan. Het is ook Harderwijk waar Jean het meest gelegenheid kreeg voor het uitvoeren van bouwhistorisch onderzoek.[3]

Utrechts Documentatiesysteem

Als je met Jean praat komt natuurlijk al snel het UDS om de hoek kijken. Jean ziet het UDS heel duidelijk als een middel ten behoeve van draagvlak en de strijd voor monumenten. Het is begonnen als een systeem van aantekeningen om voor de acties snel relevante gegevens te vinden. Omdat een betere ordening van informatie noodzakelijk bleek werd dit een, steeds groeiende, kaartenbak. Deze was alleen raadpleegbaar door de vrijwilligers van de Werkgroep Documentatie, die Het Utrechts Monumentenfonds daarvoor opgericht had. Het groeide verder naar een reeks multomapbanden, bij de opening voor het publiek 135 stuks, op vijf locaties zoals het Utrechts Archief, de Gemeentebibliotheek, Bureau Monumenten en de Raadszaal in het Stadhuis. Het aantal raadpleeglocaties nam af, maar het aantal klappers nam toe, tot uiteindelijk 20 strekkende meter. Vanaf 2000 is dat wat vanwege auteursrechten mag stukje bij beetje op internet gekomen in de vorm van het bekende *Documentatie.org*.[4] Vooral het 'Plaatje & Praatje' is voor de leek en vakman/vrouw een gemakkelijke ingang.

Jean is al vanaf het prille begin betrokken bij de Stichting Bouwhistorie Nederland, ook als bestuurslid. Hij was de absoluut drijvende kracht

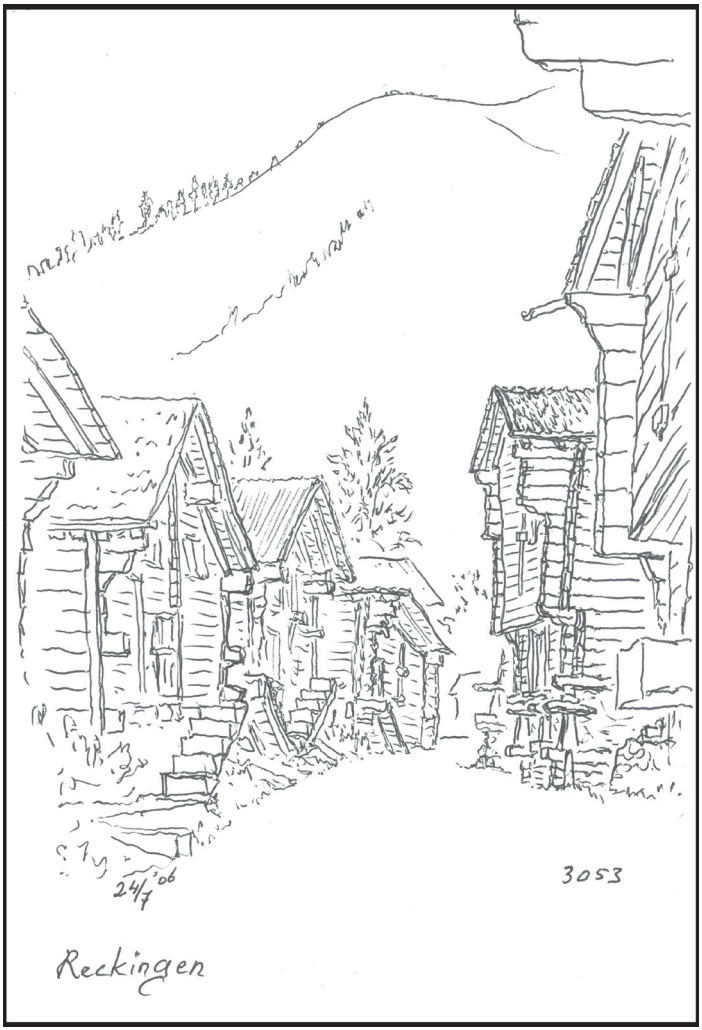

Straatbeeld in Reckingen met houten huizen (tekening Jean Penders, 2006)

achter de totstandkoming van de opleiding Bouwhistorie aan de Hogeschool van Utrecht. Jean voelde, meer dan wie ook van het SBN-bestuur, de behoefte aan een vakopleiding voor bouwhistorie. Om dit te verwezenlijken werd een werkgroep Onderwijs ingesteld met Herman Janse als voorzitter. Na verschillende misgelopen pogingen werd bij de monumentenopleiding in Utrecht de HBO-plus opleiding gestart, waarbij Jean de coördinatie van het bouwhistorische deel kreeg toebedeeld. Het werk aan de lessen gegeven door bekende bouwhistorici heeft Jean als heerlijk ervaren. Maar door strubbelingen met de Hogeschool over het kwaliteitsniveau heeft Jean, gesteund door het SBN-bestuur en met name voorzitter Gijs van Herwaarden, moeten besluiten zijn betrokkenheid bij de opleiding te beëindigen. Zo gezien is de opleiding Bouwhistorie voor Jean zowel een hoogtepunt als dieptepunt. Hij is blij dat door het idealisme van een aantal van onze bouwhistorici de opleiding nog altijd bestaat. Jean wijst vervolgens nogmaals op het grote belang van de opleiding, alsmede de importantie van het leerboek 'Inleiding in de Bouwhistorie' en het UDS als bronnen voor de opleiding.

In 2011 ging Jean formeel met pensioen en werd hij uitgezwaaid door het Gelders Genootschap. Dat gold ook in Utrecht, maar zijn functie als coördinator van het UDS is hij blijven uitvoeren. De pensionering bood ook de mogelijkheid tot een laatste lange fietstocht. Het fietsen is voor Jean de ultieme manier van reizen en voor tochten van duizenden kilometers draait Jean zijn hand niet om.[6] Velen kennen van hem de

kerstkaarten met handschetsen van plekken die hij op zijn reizen heeft aangedaan. Rond het UDS traden in 2020 veranderingen op door de komst van een nieuwe leidinggevende bij de gemeente Utrecht. De 40-jarige samenwerking tussen de gemeente en het UDS werd onverwachts opgezegd. De huisvesting van de documentatie en vrijwilligers van het UDS op het stadhuis werd opgeheven. Hierbij zijn ook vele kubieke meters deels onvervangbaar documentatiemateriaal vernietigd. Gelukkig was er al een hechte samenwerking met het Utrechts Archief tot stand gebracht en draait *Documentatie.org* van daaruit. De website en de 20 strekkende meter papieren voorloper zullen als archiefstuk gearchiveerd worden en daarmee dus voor de toekomst veiliggesteld.

We hebben genoten van het interview. Het enthousiasme van Jean werkt aanstekelijk en we zijn dankbaar voor zijn grondige voorbereiding. Jean is op ons overgekomen als een idealistische, activistische pedagoog, altijd bezig om de belangstelling voor de gebouwde omgeving te bevorderen en daarbij de bouwhistorie beschouwend als het instrument voor het redden van panden. Jean is met zijn eigen woorden een "apostel voor de bouwhistorie" en "gelukkig door de herinnering aan al die keren dat ik mensen enthousiast kon maken voor de bouwhistorie, zeker als het die was van het huis waarin zij leven."

EO

Verantwoording

Noten

1 Zie het interview met Frans Kipp op p. 46-50 van deze Nieuwsbrief.
2 Dolfin e.a. 1989.
3 Penders 1995.
4 Penders 2000.
5 http://www.documentatie.org/uds4/zoekpagina5.asp?search=/data/foto/afbnummer/afbnr.jp.N.1408/jp.N.140816.534.jpg
6 Penders 2009.

Literatuur

Dolfin, M.J., E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht, De huizen binnen de singels, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, De Provincie Utrecht, De gemeente Utrecht, deel III*, 's-Gravenhage 1989
Penders, J.M.H., 'Een bouwhistorische inventarisatie in Harderwijk', in: *Bulletin KNOB 94 (1995)* p. 135-142
Penders, Jean, 'Wie weet is het halve werk al gedaan. Wordt het Utrechts Documentatiesysteem een nationaal kennisinstituut?', in: *Bulletin KNOB 102 (2000)* p. 33-38
Penders, J., *Fietsen, ik teken ervoor, Een retourtje Turkije, beelden en anekdotes,* Utrecht 2009

Jean Penders

Wilt u er even een klauwhamer bij hebben?

“Nou, als u het niet erg vindt dat ik deze plank sloop...” Er zijn van die onderzoeken, die je altijd bijblijven. Meestal vanwege onverwachte ontdekkingen, soms ook door de onverwachte gevolgen ervan.

Vischmarkt 53 in Harderwijk ziet eruit als een onbeduidend pandje, dat met zijn lessenaardak tegen het veel hogere en monumentalere Burgemeestershuis uit 1757 aanleunt (afb. 1).
Bij een monumenteninventarisatie was een kort bezoek gepland, maar al snel kreeg ik daarbij het gevoel dat er iets niet klopte. Achter de voorgevel lag een grote, onverwacht hoge woonkamer met een opkamertje erachter. Het zoldertje leek nog kleiner dan het was, omdat de ruimte onder het schuine dak zo laag was. Zou de balklaag eronder licht in de duisternis kunnen werpen? Was daarvan ergens iets te zien? Nee, maar de steeds nieuwsgieriger geworden vrouw des huizes stelde voor een klauwhamer te halen om een plank uit de vloer te slopen. Helaas bleek het gat zicht te bieden op een enkelvoudige balklaag, loodrecht op de voorgevel, en daarmee was nog niets verklaard. Nou ja, we zaten boven de opkamer en het beeld boven de grote kamer kon dus heel anders zijn. Een ladder kwam uit de schuur en daarop staande kon ik net een plaat van het verlaagde plafond opzijschuiven. Door heel veel spinnenwebben heen meende ik in de verte een peerkraalsleutelstuk te herkennen, behorend bij een moerbalk evenwijdig aan de voorgevel. De conclusie was dus: interessant pand, nader onderzoek gewenst.

Dat kwam er en daaruit bleek het hier om een middeleeuws pand te gaan met een samengestelde balklaag (afb. 2). De twee moerbalken hebben alleen rechts peerkraalsleutelstukken. Het keldertje onder de opkamer heeft troggewelven op gordelbogen. Maar het linker gewelfje is bijna helemaal verdwenen achter een latere muur. Daaruit volgt dat van het hele huis links een stukje afgesnoept is. Dat strookje blijkt nu de gang van de buurman te zijn.
Einde verhaal? Nou nee, de bewoners zijn zo enthousiast geworden dat ze steeds meer zijn gaan slopen, dat wil zeggen: vrijleggen. Ze staan erop dat ik iedere keer als ik in Harderwijk ben, kom kijken en zo mogelijk ook even mee-eet. Ze peuteren stukjes perkament uit scheuren in de eiken balken en bestuderen die en ze worden lid van de historische vereniging *Herderewich*. De hele balklaag komt in het zicht en het hele huis wordt zorgvuldig opgeknapt. Ze willen hun huis op de gemeentelijke monumentenlijst krijgen.
En toen kwam die vraag. “Jean, van het voorste sleutelstuk is de onderste helft weggehakt toen het verlaagde plafond werd aangebracht. Een vriend van mij wil een gaaf exemplaar voor mij maken, dan ziet het er allemaal wat mooier uit. Links wil ik natuurlijk geen sleutelstukken, want

1) Vischmarkt 53 (links) op een archieffoto uit 1950 met daarnaast het veel imposantere Burgemeestershuis uit 1757.
(herkomst RCE 42.169)

2) De balklaag van Vischmarkt 53 na ontmanteling van het verlaagd plafond
(foto Jean Penders)

3) Het aangeheelde sleutelstuk
(foto Jean Penders)

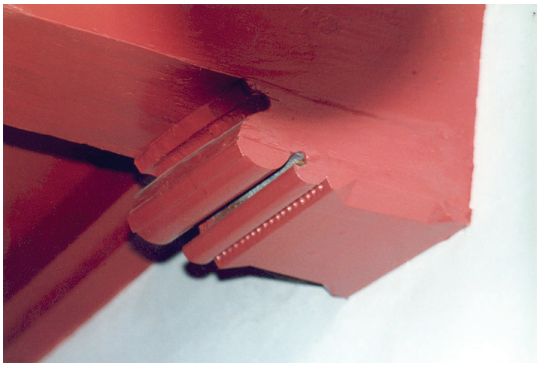

dan zou je de geschiedenis van het huis ontkennen." Mijn antwoord was: "Het pand is nog geen beschermd monument, het is dus niet verboden. Ik heb zelf liever echt dan namaak." Bij het volgende bezoek wijst hij blij op twee complete peerkralen (afb. 3). Jammer! Maar waarom grijnst hij zo triomfantelijk? "Kijk eens goed! Valt je niets op aan het voorste sleutelstuk? Ik heb niets verwijderd. Alleen het stuk dat verdwenen was, is toegevoegd. En tussen oud en nieuw, tussen echt en namaak zit een krant met de datum." Chapeau! Daar kan menig restauratiearchitect nog wat van leren.

Ons vak kent ups en downs. Aan de krant vertelden de trotse eigenaren dat ze nu nooit meer weg wilden. En als dat dan toch zou moeten, dan zouden ze het huis alleen verkopen aan iemand die het net zo waardeerde als zijzelf. Jaren na de plaatsing op de monumentenlijst wordt het huis toch te koop aangeboden. Gezien de vraagprijs voor dit 'topmonument' duurt het een tijdje voordat het verkocht is.
Kort daarna vraagt de monumentenambtenaar mijn mening over een bouwplan. De nieuwe eigenaar, die van de afgesnoepte gang, heeft begrepen dat het geen rijks- maar een gemeentelijk monument is. Dat de voorgevel daarom moet blijven staan. Maar hij wil weten of dat echt wel nodig is. Uiteindelijk is een groot deel van de voorgevel blijven staan, maar wat daarachter is gebeurd, wil ik niet weten.

Dik Berends: Aan de wieg van de bouwhistorie

Voorafgaand

Gerrit Berends, beter bekend met zijn roepnaam Dik, is al sinds 1996 gepensioneerd bouwhistoricus maar de redactie heeft besloten Dik te interviewen als representant van de 'oude garde' of 'eerste generatie monumentenzorgers-bouwhistorici', waaronder Ruud Meischke (1923-2010), Herman Janse (1926-2006) en Coen Temmink Groll (1925-2015).[1] Niet toevallig stond in 1996 in het Jaarboek Monumentenzorg de bouwhistorie centraal, met daarin een biografische schets en bibliografie van Dik Berends door Heleen Homma, waarvan hier ook dankbaar gebruik is gemaakt.[2]

De bouwhistorie gevormd

Dik Berends werd in 1931 in Arnhem geboren, maar groeide op in Velp. Hij ontwikkelde al vroeg een interesse in oude gebouwen. Zo verzamelde hij tijdens de oorlog krantenartikelen over historische panden en de strijd voor het behoud ervan. De jonge Dik werd geraakt door de in de Tweede Wereldoorlog verwoeste Eusebiuskerk, terwijl hij de kerk en toren in de zomer van 1944 nog in welstand had gezien. Dat zijn betovergrootvader Heilbertus Cornelis Berends en diens oudste zonen, Berend Adriaan en Gerrit Brandt, werkzaam waren in de bouwsector zal hier wellicht in hebben meegespeeld.[3] Na het afronden van het gymnasium in 1950 was de keuze om bouwkunde te gaan studeren in de richting restauratie snel gemaakt. Na het afronden van zijn eerste studiejaar werd Dik opgeroepen voor dienst en na twee jaar dienstplicht bij de L.S.K. (luchtstrijdkrachten) kon de studie weer worden voortgezet. Bij zijn afstudeeronderwerp, kasteel Waardenburg, deed Dik zijn eerste bouwhistorisch onderzoek, wat overigens toen nog niet zo werd genoemd. Hij raakte daarover in gesprek met opzichter Adrie van Rooijen van restauratiebureau Rappange. Door het bestuderen van het kasteel als bron in relatie

De drie onderzoekers van Kasteel Waardenburg bij de ingang van de noordvleugel. Vlnr: Dik Berends, André Viersen en Jaap Renaud. (foto Karen Veenland-Heineman, 2006)

Het interieur van de Eusebiuskerk. Deze foto heeft de winter 1944-'45 in het geevacueerde Arnhem overleefd in het niet afgebrande, maar wel gehavende huis van Dik's oudtante Rie Berends aan het begin van de Utrechtsestraat. Het lag op de vloer tussen de niet geroofde spullen. De foto kwam bij Dik Berends terecht die deze heeft geschonken aan het archief van de RCE.
(herkomst RCE)

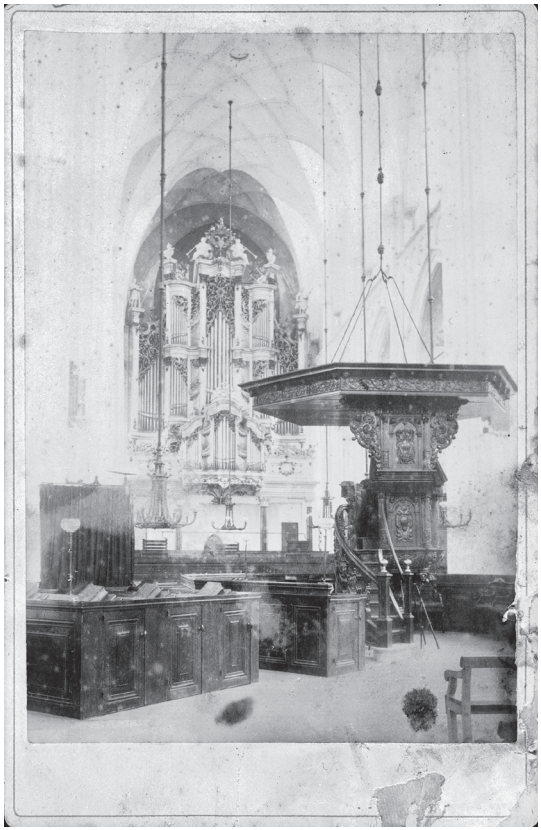

met historisch beeldmateriaal kwam Dik tot de conclusie dat er naast de bestaande noordelijke halfronde toren een tweede halfronde toren in het zuiden geweest moest zijn. Dit idee legde hij voor aan de Nederlandse kastelendeskundige Jaap Renaud (1911-2007), die vervolgens zei dat hij het pas geloofde als het werd opgegraven. Bij het archeologische onderzoek onder begeleiding van Renaud werd de zuidelijke toren inderdaad gevonden, maar Dik heeft nooit gehoord dat hij gelijk had. Het afstudeerwerk werd begeleid door prof. ir. C. Wegener Sleeswijk en prof. dr. E.H. ter Kuile. De laatste was ook werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Den Haag en hij vertelde ir. R. Meischke, directeur Restauratiezaken bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, dat er een afstudeerder op restauratie zat aan te komen. Al tijdens het afstuderen mocht Dik op gesprek bij Meischke en na zijn afstuderen in 1963 kon hij daar aan de slag. Als Delftse ingenieur werd Dik hoofd van de afdeling Bouwkundig-historisch onderzoek. Deze was door Meischke in 1958 nieuw opgericht, met de bouwkundige Herman Janse als hoofd van enkele bouwkundige tekenaars zoals Thomas van Straalen en Leen Boot. Een jaar na aantreden van Dik kwam Ab Warffemius en nog een jaar later Jan Jehee. Van Herman Janse, die de wetenschap van de bouwgeschiedenis in Nederland op gang heeft gebracht, kreeg Dik in de praktijk een korte basisscholing bouwhistorie en hij heeft daarna in het veld bijgeleerd. Door Meischke werd Dik in 1964 als lid bij de Technische Commissie van de toenmalige Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) in Arnhem gehaald. Dat heeft uiteindelijk geleid tot het boek *Historische houtconstructies in Nederland* (1996). Han Voskuil, de auteur van *Het Bureau* en ook lid van de Technische commissie en het bestuur, heeft veel termen voor de onderdelen bedacht, waarvan dekbalk en dekbalkgebint algemeen gebruikte termen zijn geworden. Onder andere de termen tussenbalk en tussenbalkgebint komen uit Dik's koker. Nadat Dik een korte periode bij de Rijksdienst in Den Haag werkte, verhuisde de Rijksdienst in

1964 naar Voorburg en in 1973 naar Zeist. Ruim na Dik's pensionering werd in 2009 Amersfoort de vestigingsplaats. Hiervoor was al de naam van RdMz, bij de fusie in 2006 met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) gewijzigd in Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Sinds 2009 is dit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

Verder werken

De afdeling Bouwkundig-historisch onderzoek was opgericht door Meischke omdat deze hechtte aan het zoveel mogelijk onderzoeken, vastleggen en verzamelen van bouwhistorische gegevens en dit vervolgens uit te wisselen met mensen werkzaam in de restauratie, zowel binnen als buiten de dienst.[4] Dit laatste gebeurde op bijeenkomsten, 'documentatievergaderingen', waarmee Meischke al in 1959 was gestart. In 1989 werd dit gesplitst in informatiemiddagen (over restaureren geleid door Herman Janse) en documentatievergaderingen (over historisch bouwkundige zaken geleid door Dik Berends).[5] Pas in 1987 is de documentatievergadering na rijp beraad benoemd als het bouwhistorisch platform en dit allereerste platform is de moeder van alle platforms binnen de Rijksdienst. De term 'Bouwhistorisch onderzoek' is volgens Dik in de oorlogsjaren 'gemunt' door G.C. Labouchère en Th. Haakma Wagenaar op hun tekeningen van de grotendeels uitgebrande abdij van Middelburg. 'Bouwhistoricus' werd in een vacaturetekst van de gemeente Den Bosch genoemd voor de functie waarvoor Ad van Drunen in 1978 werd aangenomen.[6] Naast de jonge afdeling Bouwkundig-historisch onderzoek was er bij de RdMz een andere afdeling bezig met beschrijvingen en onderzoek voor *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: geïllustreerde beschrijving*, een serie waaraan al sinds begin 20ste eeuw werd gewerkt door architectuurhistorici ondersteund door bouwkundigen. Dik's afdeling werd in 1973 omgedoopt in de afdeling 'Bouwkundig Onderzoek en Documentatie', bedoeld als centraal kenniscentrum van de Rijksdienst. Het onderzoekswerk kwam voort uit vragen van de districtshoofden en rayonarchitecten. De werkzaamheden waren regionaal verdeeld, waarbij Dik vooral in het oosten van het land werkzaam was, maar ook in het midden en elders. Dik haalt als voorbeeld Nijmegen aan. Daar ging de benedenstad fors op de schop en Janse had op basis van uiterlijke kenmerken een lijst van panden aangelegd die voorafgaand aan sloop bouwhistorisch dienden te worden onderzocht. 's-Ochtends werden de dichtgetimmerde gebouwen voor Dik of zijn onderzoekende collega's opengebroken, waarna zij een dag hadden om hun werk te doen. Het onderzoek werd vastgelegd in bouwhistorische documentatierapporten en tekeningen. Maar 'we liepen altijd achter met de uitwerking'.
Als gevolg van de decentralisatie in de jaren tachtig veranderde de werkwijze van de Rijksdienst, maar het inhoudelijke bouwhistorische werk veranderde niet wezenlijk en tot aan zijn pensionering in 1996 is Dik als bouwhistoricus aan de dienst verbonden gebleven. Hij werd opgevolgd door Dirk de Vries, die ooit als veelbelovend stagiair bij Dik was begonnen.[7] In zijn werkzame periode binnen de Rijksdienst was

De kap van een huis in de Weverstraat in Arnhem tijdens sloop, bij toeval tijdens pauze bij andere documentatiewerkzaamheden samen met Ab Warffemius in 1988 waargenomen en door Dik Berends gedocumenteerd (gepubliceerd in Arnhem de Genoeglijkste).
(foto Dik Berends)

het bouwhistorisch onderzoek lang ondergeschikt aan het architectuurhistorisch onderzoek, maar gelukkig is het bouwhistorisch onderzoek steeds belangrijker geworden. Het vakgebied bestrijkt in het algemeen een steeds groter terrein en is ook breder geworden met meer onderzoeksgebieden. Naast bouwhistorisch onderzoek bij de overheid zijn ook de zelfstandige bureaus opgekomen. De laatsten werken meer opdracht gestuurd wat minder zekerheid biedt. Naast zijn werk heeft Dik zich ook ingezet voor de acceptatie van de bouwhistorie, onder andere door bestuurslid te worden van de in 1991 opgerichte Stichting Bouwhistorie Nederland, maar ook door middel van vele publicaties, waarvan het al genoemde *Historische houtconstructies in Nederland* (1996) en *Van punt tot mijl* (2017) als standaardwerken genoemd kunnen worden.

Als we spreken over Dik's mooiste vondsten of ontdekkingen noemt hij als eerste het onderzoek naar de kerk van Wijk bij Duurstede. Bij archeologische opgravingen werd daar een doorlopende fundering onder de kolommen aangetroffen, waarvan een verdiept gedeelte Dik als bouwhistoricus deed vermoeden dat dit om een toren heen was gemetseld. De archeologen geloofden dit niet, maar het vermoeden werd bij verder graven bevestigd. Het is een voorbeeld waar een bouwhistoricus door zijn andere blik op gebouwde fenomenen foute interpretaties kan voorkomen. Dat gold ook voor de kerk van Ermelo waar op de romaanse toren de dakmoeten zich aftekenden van een tweebeukig schip. De archeologen zochten een houten voorganger en groeven niet verder. De aannemer moest wel verder en vond de funderingen van de kolommen, zuidelijk van het midden. Hetzelfde gold voor een vondst in de Sint Servaaskerk in Maastricht. Daar deed architectuurhistorica Monique Dickhaut in opdracht van de dienst onderzoek onder begeleiding van architectuurhistoricus Aart de Vries en Dik. In de fundering werd een vallende tand ontdekt die wees op een onderbreking in de aanleg, waar de Maastrichtse archeoloog aan voorbij ging. In oude bronnen over de kerk, gepubliceerd in de *Publications de la Société Historique et Archéolochique dans le Limbourg* (PSHAL) of in *De Maasgouw* wordt de pandhof bij de St.-Servaaskerk genoemd. In de Latijnse tekst daarover wordt ‘porticus’ vertaald met ‘zuilengalerij’, wat op zichzelf geen onjuiste vertaling is. Maar in de pandhof is geen zuil te vinden, laat staan een zuilengalerij. Dik vertaalde het met ‘portiek’, en toen werd het ineens duidelijk. De westelijke arm van de pandhof is namelijk aan de noordzijde toegankelijk door een toegangsportaal.

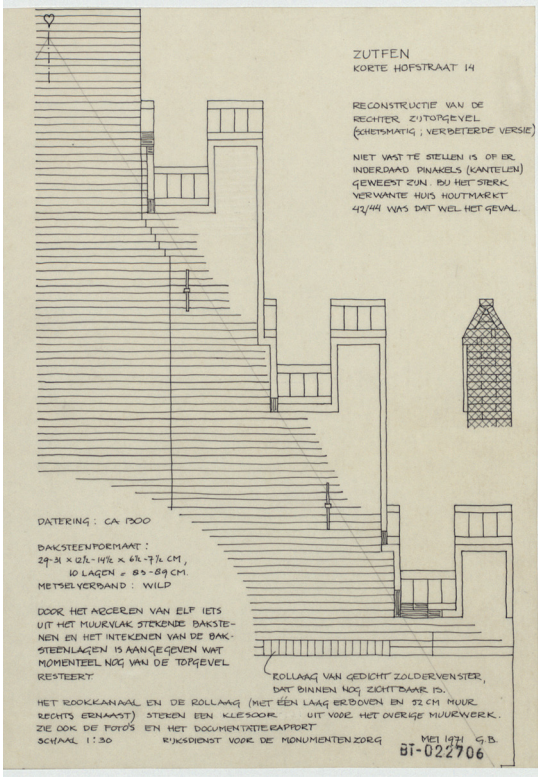

Voorbeeld van een documentatieblad met de reconstructie van de trapgevel van Korte Hofstraat 14 in Zutphen uit 1971. (tekening Dik Berends, herkomst RCE)

Na zijn pensionering is Dik doorgegaan met zijn bouwhistorische werkzaamheden en dan gericht op uitwerking en publicatie van opgedane kennis. Het al genoemde *Van punt tot mijl* uit 2017 is daarvan een voorbeeld en tegelijk van zijn hobby over lengtematen. Ook het reconstructieonderzoek naar het VOC-pakhuis uit 1638 in Hirado (Japan) is een voorbeeld, waarvan een artikel hierbij verschijnt.

EO

Verantwoording

Noten

1 De Vries 1996, p. 6-7.
2 Homma 1996, p. 295-302.
3 Schulte, 1996, p. 283-294.
4 Homma 1996, p. 295.
5 Berends 1995, p. 8-10.
6 Zie het interview met Ad van Drunen op pagina 37-40 in deze Nieuwsbrief.
7 Zie het interview met Dirk Jan de Vries op pagina 13-18 in deze Nieuwsbrief.

Literatuur

Berends, D., 'De geschiedenis van het Bouwhistorisch Platform', in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie 15 (1995)* p. 8-10
Berends, G., *Historische houtconstructies in Nederland*, Arnhem 1996
Berends, Gerrit, *Van punt tot mijl, de vroegere voet-, roede- en mijlmaten in Nederland*, Zeist 2017
Homma, H., 'Biografische schets en bibliografie van G. Berends', in: *Monumenten en bouwhistorie, Jaarboek Monumentenzorg (1996)*, Zeist, p. 295-302
Schulte, T., 1996, 'Heilbertus Cornelis Berends en zonen, Arnhemse timmerlieden, architecten en Leermeesters', in: *Monumenten en bouwhistorie, Jaarboek Monumentenzorg (1996)*, Zeist, p. 283-294
Vries, D. de (red), 1996, 'Woord vooraf', in: *Monumenten en bouwhistorie, Jaarboek Monumentenzorg (1996)*, Zeist, p. 6-7

Dik Berends[1]

Het pakhuis van de VOC in Hirado en de Japanse lengtematen

De Verenigde Oostindische Compagnie vestigde in 1609 in Japan een factorij in Hirado, zo'n 70 km ten noordwesten van Nagasaki. Eind 1638 begon de Compagnie daar met de bouw van een stenen pakhuis van de plaatselijke natuursteensoort en gedekt met Hartagawara pannen. Het volgende jaar werd het voltooid. Het stak nogal af bij de karakteristieke houtbouw rondom, gebruikelijk wegens het aardbevingsgevaar. In de middelste geveltop werd een steen geplaatst met het VOC-embleem en het jaartal 1639. Dat jaartal verwees naar een vreemde godsdienst, wat door de shogun als een affront werd ervaren. Hij beval het gebouw onmiddellijk weer af te breken. De compagnie moest in 1641 verhuizen naar het kunstmatige eiland Deshima in de haven van Nagasaki, dat de Portugezen juist hadden moeten verlaten.

In 1998 besloot de gemeente Hirado het pakhuis te herbouwen ter bevordering van het toerisme. De funderingen van het gebouw werden blootgelegd. In opdracht van de gemeente ontwierp het bureau De Kat & en Vis Architekten in Den Haag een reconstructieplan op grond van de gevonden fundamenten en van gegevens uit het VOC-archief, dat zich in het Nationaal Archief in Den Haag bevindt, bovendien in vergelijking met de Hollandse zeventiende-eeuwse pakhuisbouw. Afbeeldingen van dit ontwerp publiceerden Temminck Groll en Van Alphen in hun boek The Dutch Overseas (2002). Inmiddels had in 2000 de heer De Kat het architectenbureau verlaten.

De gemeente Hirado verlangde een nader onderzoek voordat tot uitvoering van de plannen zou worden overgegaan. Een commissie van drie Japanse deskundigen, met de architectuurhistoricus Mikio Horikawa, hoogleraar aan de Obirin Universiteit in Tokio aan het hoofd, bestudeerde de gevonden funderingen en de historische bronnen en ontwikkelde een eigen reconstructie. Zij zochten in 2002 contact met de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist om hun eigen ideeën te toetsen. Het hoofd van de afdeling Bouwhistorie, Dirk Jan de Vries, bracht ze in kennis met verscheidene oude pakhuizen en vormde een interdisciplinaire werkgroep. Hij nodigde mij, inmiddels gepensioneerd, bouwhistoricus en specialist op het gebied van de vroegere lengtematen, ook in die werkgroep uit. Als gepensioneerde was ik in de gelegenheid, in overleg met de werkgroep, ideeën te ont-wikkelen en in tekening te brengen.

Horikawa hield op het Bouwhistorisch Platform van 12 februari 2003 een voordracht over het pakhuis, waarvan ik (niet geheel correct)[2] verslag deed in de Nieuwsbrief SBN.[3] Op het Platform van 23 augustus 2006 hield Horikawa

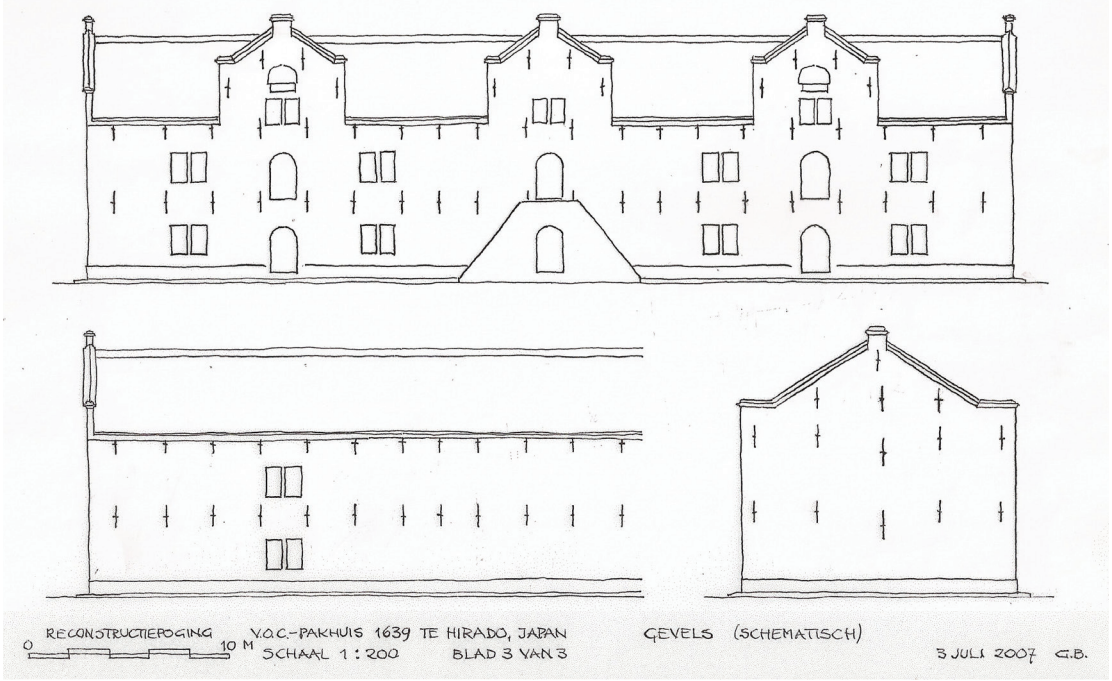

1) Reconstructiepoging van het pakhuis. (tekening Dik Berends)

een tweede voordracht, waarvan Ronald Stenvert verslag deed.[4] De reconstructietekeningen, reconstructiepoging genoemd (afb. 1), besproken in de werkgroep, voltooide ik in juli 2007. Zij weken op verscheidene punten af van het ontwerp van De Kat en Vis. Deze werden in Hirado besproken. In maart 2009, voordat de herbouw begon, zag Horikawa zich genoodzaakt terug te treden uit de Japanse adviesgroep.

Inmiddels is het pakhuis herbouwd, waarbij het voorzien werd van een inwendig staalskelet in verband met het aardbevingsgevaar (afb. 2). Het kwam in 2011 gereed en werd op 20 april 2011 geopend. Slechts enkele van onze ideeën werden overgenomen.
Volgens de archivalia moest het pakhuis inwendig 148 voet lang worden en 41 voet breed en zouden de buitenmuren opgetrokken worden van stenen van 2 x 1 x ½ voet. Uitwendig werd het dus 152 voet lang en 45 voet breed. Het ontwerp voor de herbouw geven als lengte en breedte 46,061 en 13,636 m aan, respectievelijk 152 en 45 maal de Japanse voet van 303 mm, waarvan de lengte uit de archivalia bleek.

De gevonden funderingen waren dus blijkbaar ongeveer 46,06 en 13,64 m lang en breed, want die maten waren natuurlijk hoogstens tot op de centimeter nauwkeurig. Zij verhouden zich

2) De gerealiseerde reconstructie van het pakhuis. (foto Houjyou Minori, Wikimedia commons)

nagenoeg als 17 : 5, respectievelijk 17 x 9 x 301,05 en 5 x 9 x 303,11 mm, met als gemiddelde 302,1 mm, bijna 1 mm minder dan de Japanse voet. Voor het uitzetten van de lengte en breedte van het gebouw zijn mogelijk twee stokken gebruikt van 3 voet lengte, ongeveer 91 cm, die om en om aan elkaar werden gelegd, 51 x 1/3 x 9 = 153 maal in de lengte en 15 x 1/3 x 9 = 45 maal in de breedte. Daarmee zou de lengte 298 mm te lang zijn geworden en de breedte 1 mm te kort, maar uiteraard waren de stokken niet precies aan de maat. Dat het uitzetten op deze wijze gebeurde, blijft echter een hypothese.[5]

In de VOC-archivalia in Den Haag bevindt zich ook de plattegrond van een te bouwen houten pakhuis in het nabij Hirado gelegen Coutche. Daarin staat geschreven: 'is sonder zijn spanting 2 ickjens [h]oog ende met zijn spantingh 4 ickjens.' Met 'spantingh' wordt de zolderverdieping bedoeld. In het dagregister van 3 september 1640 wordt vermeld, dat de Japanse 'vadem', de 'icken' of 'ken', ongeveer 6, 6,3 of 6,5 voet, shaku, lang is. De 'vadem', gesteld op 6,3 voet, shaku, een dakhelling van 6 : 10 en een voet van 30,3 cm levert als schaal van de tekening 1 : 35 op en als lengte en breedte van het pak-huis 108 en 42 voet. Daaruit volgt als lengte van het 'ickjen' 1,83 à 1,98 m.

Verantwoording

Noten

1 Met dank aan Wouter Blees voor zijn onmisbare inbreng.
2 Fira(n)do is een andere naam voor Hirado.
3 Berends 2003, p. 8-9.
4 Stenvert 2006, p. 19-21.
5 Meer hierover in mijn 'Het uitzetten van oude gebouwen en de bouwvoet' (nog te verschijnen).

Literatuur

Berends, D., 'Mikio Horikawa - Het vroegere VOC-pakhuis in Hirado', in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie 33 (2003)*, p. 8-9

Corten, Jean-Paul, 'De Japanse stad Hirado. De toekomst van een VOC-nederzetting', in: *Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 1 (2019)*, p. 22-24

Corten, Jean-Paul, 'Terug naar het verleden van Hirado's toekomst. Japanse handelsnederzetting met Nederlandse wortels', in: *Monumentaal 3 (2020)*, p. 79-84

Stenvert, R., 'De reconstructie van het 'Packhuis' te Hirado - Mikio Horicawa', in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie 41 (2006)*, p. 19-21

Temminck Groll, C.L. en A. van Alphen m.m.v. H.C.A. De Kat, *The Dutch overseas, architecture survey: mutual heritage of four centuries in three continents*, Zwolle 2002, p. 274-275

Ad van Drunen: Broedplaats voor bouwhistorici

Ad van Drunen ('s-Hertogenbosch 1949) was tussen 1975 en 2012 bouwhistoricus van 's-Hertogenbosch. Hij heeft mede het vak bouwhistorie in Nederland vormgegeven en vele bouwhistorici opgeleid.

Op de vraag hoe hij in de bouwhistorie terecht is gekomen lacht Ad: "Mijn vader was aannemer, dus ik ben op de steiger geboren." Tijdens zijn studie Weg- en Waterbouwkunde aan de HTS in 's-Hertogenbosch hoorde hij Hein Bergé pleiten voor het behoud van de Binnendieze. Zijn pleidooi sprak Ad aan. Na de HTS ging Van Drunen aan de TU Delft Civiele Techniek studeren maar besloot na zijn propedeuse om te zwaaien naar bouwkunde met afstudeerrichting restauratie. "Dat was nog vóór Temminck Groll, en de invulling van de opleiding moest nog worden uitgestippeld. De term bouwhistoricus bestond nog niet. Die werd geleend van de Duitsers: "Bauhistoriker."
Na zijn stage in 1973 bij de gemeente 's-Hertogenbosch doet hij er nog twee in Duitsland: één op Reichenau en één in Lübeck. "Eigenlijk was dat voor archeologie, maar archeologie en bouwhistorie waren daar één." Zijn kennis van het meten met een theodoliet kwam daarbij van pas. Op Reichenau documenteerde hij de verschillende steensoorten in de torens van de *Sankt Petrus und Pauluskirche*. Naast een interessante klus betaalde het goed. Dat bouwhistorici normaal betaald moesten worden voor hun werk, is iets geweest waar hij zich daarna altijd hard voor is blijven maken.
Tijdens zijn verblijf in Lübeck schreef hij aan Leo van Nispen, die hij tijdens zijn stage bij de gemeente 's-Hertogenbosch had leren kennen als hoofd stedenbouw, dat de bouwhistorische expertise die in Duitsland aanwezig was, ook

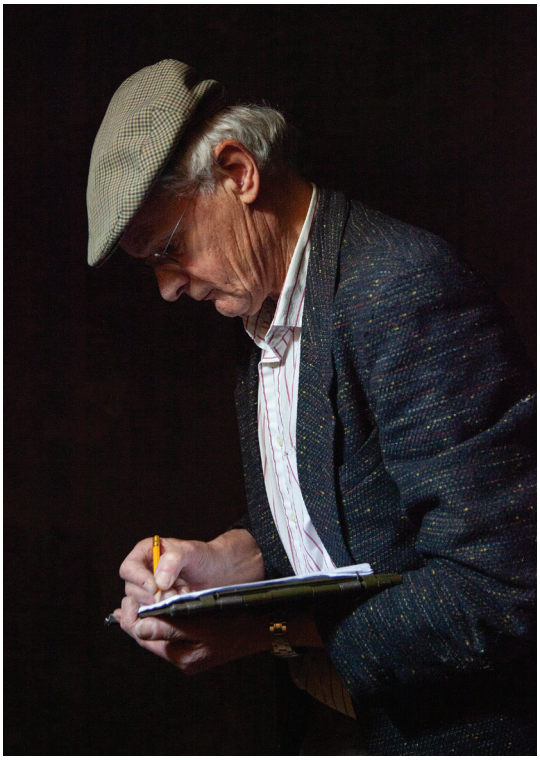

Ad van Drunen, actief na zijn pensionering met het op traditionele wijze opmeten en documenteren van een kelder te Ravenstein. Zijn advies: draag in vochtige kelders een pet, de kalklucht is moeilijk uit je haren te wassen. Of, nog beter: laat de I-pad en Apps het gevaarlijke en vaak vieze veldwerk doen. Maar blijf wel zelf kijken! (foto Theo Audenaerd)

in Nederland en dus ook in 's-Hertogenbosch nodig was. Van Nispen steunde hem daarin toen hij nog tijdens zijn studie in 1975 bij de gemeente kwam werken om de monumentenlijst uit te breiden. Helaas vertrok Van Nispen een jaar later naar de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. “In Den Bosch heb ik daarna zoveel tegenwerking gehad. Ik heb vaak gedacht: ik ga weg. Zonder deze tegenwerking was er veel meer bereikt. Ik heb zo moeten lobbyen, nota’s moeten schrijven en dergelijke. Wat ik echt wilde, de huizen in en die onderzoeken, dat schoot er vaak bij in. Ik had mezelf meer moeten ontzien, meer de leuke kant van het werk moeten doen.” In hetzelfde jaar dat Ad begon werden vijf panden gesloopt voor de uitbreiding van het stadskantoor. In één van die huizen zag hij in de kapconstructie merken met visjes. “Ik had nog amper ervaring in de bouwhistorie en zocht de merken op in Herman Janse’s boek. Toen heb ik de stoute schoenen aangetrokken en hem gebeld en gevraagd naar Den Bosch te komen. Hij bevestigde dat het inderdaad om een middeleeuws huis ging.” De huizen zijn hierdoor deels gespaard, maar de achterhuizen met de onderbouw van de woontoren zijn alsnog gesloopt. Toen Ad na te zijn afgestudeerd in 1977 begon bij monumentenzorg in ’s-Hertogenbosch had hij al goede contacten met Hermans Janse, Dik Berends, Coen Temminck Groll en Jaap Renaud. Zij bezochten met hem panden en waren sparringpartners. Ad roemt de werklust van Herman Janse waardoor onder andere het *Restauratievademecum*[1] is gerealiseerd en publicaties zoals *Trap en Trede*.[2] "Zo kwam er een referentiekader, want een naslagwerk was er nog niet.” Om voor *Trap en Trede* ook materiaal uit ’s-Hertogenbosch te krijgen regelde Janse geld zodat Ronald Glaudemans en Hein Hundertmark, die toen nog in opleiding waren, trappen konden opmeten en uittekenen.

Broedplaats

Met de jaren ontwikkelde de Bossche Monumentenzorg zich tot een ware broedplaats voor aankomende bouwhistorici waaronder ook Johan van der Eynden, Mark Bimmel, Koos Steehouwer, Rob Gruben, Gabri van Tussenbroek, Judith Toebast en anderen. Ad: “Ik had geen geld en kon alleen maar studenten krijgen. Maar ik kon hen wel echt opleiden. Naast het werk overdag hadden we elke week op de woensdagavond in ons gebouw een studieavond waar om de beurt een voordracht werd gehouden.” Hier ontstond het *IBID* (Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie, red.) naar voorbeeld van het bureau uit Marburg.
Met de gemeentelijke MTS zette Ad in de jaren tachtig ook een tweejarige post MBO-opleiding Monumentenzorg op. Deze opleiding was bedoeld voor afgestudeerde bouwkundigen die werkzaam waren in de monumentenzorg. De cursisten kregen een dag en een avond les in onder andere historische bouwconstructies en architectuurgeschiedenis. Ad: “Omdat het een gemeentelijke school was, heb ik als ‘tegenprestatie’ een door de afdeling Onderwijs betaalde cursist ‘bedongen’ voor vier dagen in de week. De leerlingen hebben menig gebouw in Den Bosch opgemeten. Als docenten werkten onder andere Harrie Boekwijt, Karel Emmens, Juliette Roding en ikzelf mee." Meerdere bouwhistorici

Kelderkaart van het bouwblok op de Markt te 's-Hertogenbosch. Onder de openbare straat zijn voor de meeste huizen straatkelders aangebracht. (tekening Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch)

zijn zo in het vak gekomen.
Vanwege verschillende monumentencommissies ging Van Drunen minder werken voor de gemeente 's-Hertogenbosch zodat een gedeelte van zijn baan kon worden overgenomen door andere bouwhistorici. In zijn vrije tijd werkte hij aan publicaties. Kennis van het vakgebied rouleerde in zijn beginjaren in kleine kring. Om te zorgen dat de opgedane kennis werd verspreid, heeft hij samen met de Utrechtse bouwhistorici Frans Kipp en Bart Klück lessen verzorgd voor de Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers.

Bouwblokonderzoek

Wat er bij de gemeente Utrecht gebeurde op het gebied van bouwhistorie vormde een belangrijke stimulans en spiegel voor 's-Hertogenbosch. De bouwgeschiedenis in 's-Hertogenbosch is met de verschillende stadsbranden die er zijn geweest, met alle verschillende bouwfragmenten uit verschillende periodes op het eerste gezicht rommelig. Om meer grip te krijgen op zowel de boven- als ondergrondse historische bouwsubstantie zette Ad het bouwblokonderzoek op: zitten er nog kelders onder huizen? Welke huizen hebben of hadden een gemeenschappelijke muur? Hoeveel verdiepingen hadden de huizen in de middeleeuwen en hoeveel panden zijn verhoogd? Als voorbeeld wordt gekeken naar de Technische Universiteit van Keulen waar men een kaart had gemaakt van nog aanwezige kelders. "Ik wilde ook in Den Bosch een dergelijke kaart maken." Dat dit uiteindelijk een promotieonderzoek is geworden, was meer praktisch ingestoken. "Rob de Jong van de Rijksdienst vroeg aan mij of ik een boek als *Utrecht, De huizen binnen de singels* wilde maken.[3] Dat wilde ik wel, maar onder de voorwaarde dat ik in Den Bosch werd vervangen voor de tijd dat ik met het schrijven van het boek bezig was. De Rijksdienst ging daarmee akkoord en betaalde de vier jaar vervanging."
Ad besloot om er meteen een proefschrift van te maken om strategische redenen: om zo meer gewicht in de schaal te kunnen leggen tijdens de nooit tanende noodzaak te moeten lobbyen voor de bouwhistorie.[4]
Een ander instrument waarvan Ad aan de wieg heeft gestaan is de bouwhistorische verwachtin-

genkaart. Aanleiding daarvoor was de archeologische verwachtingenkaart die de Bossche archeologen als gevolg van het verdrag van Malta moesten maken. Ad: “Stadsarcheologen Hans Janssen en Eddie Nijhof hadden deze opgezet. Er stonden ook meerdere gebouwen op. Dat inspireerde mij om ook een bouwhistorische verwachtingenkaart te maken. We hadden per slot van rekening al een schat aan informatie verzameld en zijn toen ook alle bouwdossiers gaan lichten. Het was een praktische voortzetting van het bouwblokonderzoek."

Op de vraag wat de voor- en nadelen zijn van werken als gemeentelijke bouwhistoricus noemt Ad als voordeel de uitwisseling met directe collega’s. Dat is goed voor de lokale kennisopbouw. Ook is er meer tijd voor documentatie. Het nadeel is dan weer dat de kennis over datgene wat buiten de gemeentegrenzen gebeurt beperkt is. Ad: “Natuurlijk blijf je op de hoogte, maar toch. Vele bouwhistorici die in andere plaatsen of bij particuliere bureaus zijn gaan werken, kwamen met ons in Den Bosch nog regelmatig bijeen in café *De Keulse Kar.* Daar werden de laatste vondsten en inzichten uitgewisseld.” Hij zou dat graag ook weer bij de bouwhistorische platforms terugzien of in de Nieuwsbrief van de SBN: bijvoorbeeld door aangetroffen bijzonderheden gewoon te melden zonder dat het een heel artikel hoeft te worden en waarop vervolgens gereageerd kan worden.
Over zijn grootste teleurstelling hoeft Ad niet lang te denken: “Het Verdrag van Malta. Ik had in Duitsland het belang ervan gezien, maar ik heb de bouwhistorici toen, dus ook de SBN, niet weten te overtuigen van het belang. Gijs van Herwaarden wel, hij was toen voorzitter van de SBN en oud-secretaris van de Monumentenraad. Wij hebben nog brieven naar Den Haag gestuurd, met negatief resultaat. De *Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek* (ROB) zag het niet zitten. De RDMZ hield zich stil. Nu ziet men het belang er wel van in.”
Voor wat betreft de toekomst van het vak is Ad niet onverdeeld positief: “Veel wordt op het bord van de gemeentes gegooid, waardoor deze het financieel vaak moeilijk hebben. Als ze moeten bezuinigen, overleeft de archeologie die geborgd is in het Verdrag van Malta. Bouwhistorie is veel kwetsbaarder. Met de Omgevingswet zal het waardenstellend onderzoek hopelijk blijven, maar het diepgaander documenteren zal minder worden.” Wel verwacht hij veel van digitale technieken, zoals 3D-tekenen en fotogrammetrie. Het nadeel is wel dat er slechter gekeken zal worden en dat de bouwhistorici minder kennis en ervaringen kunnen opdoen. Het echt kijken naar kleurverschillen, kijken met strijklicht en dergelijke zal verdwijnen. "Het documenteren zal minder worden, terwijl documenteren juist een voorwaarde is om goed te kunnen waardenstellen.” Of bouwhistorie ooit een plaats krijgt als discipline in de academische wereld betwijfelt hij. Daarvoor heeft de buitenwereld het idee dat bouwhistorie alleen om details gaat en niet om historisch geografisch onderzoek in bredere zin.

FG

Verantwoording

Noten

1 Janse 1985-1998.
2 Janse 1995.
3 Dolfin e.a. 1989.
4 Van Drunen 2001 en 2006.

Literatuur

Dolfin, M.J., E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht, De huizen binnen de singels, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, De Provincie Utrecht, De gemeente Utrecht, deel III*, 's-Gravenhage 1989

Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch 'van straet tot stroom', Een bouwhistorische onderzoeks-methode betreffende de samenhang tussen percelering, bebouwing en bewoning in de zestiende-eeuwse stad*, 's-Hertogenbosch 2001 (proefschrift TU Delft, twee delen)

Drunen, A. van, *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom*, Zwolle 2006

Janse, H., *Houten kappen in Nederland 1000-1940, Bouwtechniek in Nederland 2*, Delft 1989

Janse, Herman, *Restauratievademecum (9 banden)*, 's-Gravenhage 1985-1998

Janse, H., *Trap en Trede*, Zeist 1995

Ad van Drunen

Bouwhistorisch onderzoek in Den Bosch: Hoe vondsten uit het verleden je blijven achtervolgen

1) Markt 25, 'De Eenhoorn'. Recent ontdekte, deels dichtgestorte, straatkelder. De kelder is niet uitgegraven en toegankelijk gemaakt. Het gewelf is na het digitaal inmeten met een I-pad, hersteld en weer afgedekt. (foto Ad van Drunen)

Voor een gemeentelijk bouwhistoricus is het een groot voordeel dat je de stad waar je dagelijks werkt, heel goed kent. Bouwhistorische ontdekkingen kunnen daardoor in een bredere stedelijke historische samenhang worden geplaatst. Soms zijn het vondsten die teruggaan tot de vroegste geschiedenis van de stad. In Den Bosch, waar ik mijn hele arbeidzaam leven gewerkt heb, deed ik kort na mijn aanstelling zo'n vondst: de vertimmerde, maar geheel te reconstrueren kapconstructie (1398 (d)) van de *Broodhal* op de Markt.[1] Dat bouwhistorische ontdekkingen zoals deze stedelijke handelshal je lang blijven bezighouden en aanleiding kunnen zijn tot polemieken over de stichting van de stad, blijkt uit twee recente jaargangen van het Noordbrabants Historisch Jaarboek.[2]

In deze terugblik op mijn werk als gemeentelijk bouwhistoricus wil ik een ander fenomeen beschrijven dat me tot op de dag van vandaag is blijven achtervolgen: de kelders onder de openbare straat. In de loop der jaren ben ik er meerdere tegengekomen. Zeer recent nog een voor het huis Markt 25 (afb. 1). Dergelijke straatkelders staan meestal in verbinding met de kelder onder het huis. Vaak hebben ze een gemeenschappelijke ingang vanaf de straat. In grootte verschillen ze sterk. De grootsten zijn even breed als het pand, maar er zijn ook kleine smallere exemplaren. In Nederlandse steden zijn maar weinig voorbeelden van kelders onder de openbare straat. De werfkelders in Utrecht en enkele in Leiden en Leeuwarden staan in verbinding met het open water en zijn van een andere oorsprong.[3] In Vlaamse steden, vooral in Antwerpen, kwamen en komen straatkelders vaker voor.[4] In Nederland zijn enkele bekend uit Maastricht en Bergen op Zoom.[5]

In Den Bosch zijn er meer dan 100 geregistreerd. De meeste straatkelders zijn in 1928 gesloopt nadat een vrachtwagen op de Hooge Steenweg door een gewelf zakte. In die tijd reed al het noord-zuid verkeer, van Utrecht naar Eindhoven en omgekeerd, nog door de Bossche binnenstad. De gemeente heeft toen het plan opgevat om alle straatkelders dicht te storten. Daarvoor is een inventarisatie gemaakt voorzien van een ruwe opmeting van de te slopen keldergewelven. De lijst blijkt echter niet compleet te zijn: de kelder voor Markt 25 ontbreekt. Van de kelders die wel in de inventarisatie zijn opgenomen weten we waar de resten aan muren en gewelven te verwachten zijn bij bouwactiviteiten. Deze archeologische restanten en de inventarisatietekeningen uit 1928 zijn interessante bronnen voor de bestudering van deze zeldzame ondergrondse ruimten.

Mijn eerste kennismaking met een straatkelder was in 1978 toen de grote kelder voor het huis *De Groenenborch* aan de Markt 7 gesloopt moest worden voor een bushalte. Men was bang dat de stadsbus een keer door het gewelf zou zakken. De kans daarop leek me niet groot, gezien de twee zware gemetselde kolommen waarop zware gordelbogen steunden, die op hun beurt weer dikke ton- en kruisgewelven droegen. Maar in de beginperiode van mijn toen nog niet officiele functie als gemeentelijk bouwhistoricus, had ik nog niet de positie om sloop tegen te houden. De grote straatkelder op de Markt is toen opgemeten, de gewelven zijn gesloopt en de ruimte is vol met puin en zand gestort (afb. 2).

2) Markt 7, 'De Groenenborch'. Deel van de straatkelder tijdens de sloop in 1978 met doorgangen naar de kelders onder het huis. De gewelven, gordelbogen en poeren zijn reeds gesloopt. De ruimte is daarna volgestort.
(foto Ad van Drunen)

Tegenwoordig gaan we gelukkig zorgvuldiger om met dit bijzondere erfgoed. Het incident was in 1978 wel de start van een langlopend kelderproject, dat versterkt werd door de aanstelling van een stadsarcheoloog enkele jaren nadien. Het opmeten van de ondergrondse kelderruimten was indertijd geen eenvoudige zaak. Dat gebeurde kruipdoor-sluipdoor met de meetband om een driehoeksmeting van de plattegrond op te meten. Vervolgens moest met duimstok en schietlood de doorsneden in de juiste vorm ingemeten worden. Als we die werkwijze vergelijken met de recente documentatie van de kelder voor Markt 25, dan zijn de verschillen enorm. De faciliteiten voor het documenteren van bouwhistorische vondsten zijn in het huidige digitale tijdperk sterk vereenvoudigd. Nu houden mijn opvolgers een I-pad in de ruimte, waardoor deze

3) Kelder onder de Pensmarkt. Bewerkte orthofoto van zijmuur met intekening van de bouwsporen. Van de kelder zijn met een I-pad opnamen gemaakt die bewerkt zijn tot 3D tekeningen en foto's. (foto Ronald Glaudemans)

4) Vogelvlucht reconstructietekening van het bouwblok op de Markt te 's-Hertogenbosch in de late achttiende eeuw met de straatkelders. (tekening H. Coelingh, Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch)

digitaal opgemeten en gefotografeerd wordt (afb. 3). Het monteren tot een orthofoto en het vervaardigen van twee- en drie dimensionale tekeningen is een kwestie van een app en een druk op de knop (afb. 4). Het geheel wordt in GIS vastgelegd ten behoeve van het historisch stedenbouwkundig onderzoek.

Gelukkig blijft het interpreteren van de bouwresten nog wel hand- en hoofdwerk. We kijken naar bouwnaden, baksteenformaten, steenverbanden, mortels en indien mogelijk de stratigrafie van de grond en de vulling van de kelder. Hierdoor weten we dat de Bossche straatkelders later tegen de bestaande stenen huizen zijn aangebouwd. De oudste straatkelders zijn in de veertiende en vijftiende eeuw aangebracht vóór de grote stenen stadskastelen. De meeste kelders dateren uit de zestiende eeuw, zo blijkt uit de aanvragen in het archief van de Brabantse Rekenkamer in Brussel. Er moest voor de kelder onder de openbare straat een recognitiecijns betaald worden. Aan de vergunningen werden soms voorwaarden verbonden. Zo mocht men de kelder niet voor de gevel van de buurman doortrekken. De zijmuren van de straatkelders lopen zodoende parallel aan de perceelgrenzen. Een klein aantal van de kelders ligt echter haaks op de rooilijn. Deze zullen clandestien zijn aangelegd, iets wat vaker voorkwam. De maat waarin de kelders vóór de rooilijn uitstaken verschilt sterk. De uitsteek van luifels, de afmeting van pothuizen en de afstand tot de goot ('grebbe' of 'soede' genaamd), hebben kennelijk geen invloed gehad op de afmetingen van de straatkelders. Het ziet er naar uit dat de meeste straatkelders als uitbreiding van de opslagruimte dienden. Soms is er een welput in aangelegd. De grote kelders onder de Pensmarkt waren in gebruik als verkoopruimten van de aanpalende Lakenhal.

In de afgelopen 45 jaar heeft het straatkelderproject een goed inzicht in dit, voor Noord-Nederland specifieke fenomeen, opgeleverd.[6] Het zou mij niet verbazen als er in de toekomst nog meer straatkelders door mijn opvolgers in Den Bosch ontdekt worden. Zij zullen, geholpen door de nieuwe digitale technieken, zeker minder moeite hebben met het documenteren en opmeten.

Verantwoording

Noten

1 Van Drunen 1988, p. 278-279.
2 Witmer 2019/2020 en Van Drunen 2020.
3 Hundertmark 1997, p. 41-53.
4 Dereycke 1999 en Maclot 2014.
5 Weyts z.j., p. 121-122.
6 Van Drunen 2006 en Hattinga Verschure 2018.

Literatuur

Dereycke, I. en G. Troupin, 'Straatkelders in Antwerpen: hinderpaal of belangrijk bouwhistorisch patrimonium', in: *Berichten en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg, (1999),* p. 87-115

Drunen, A.H. van, 'De kap van Pensmarkt 13/15 te 's-Hertogenbosch', in: *Bulletin KNOB (1988),* p. 278-279

Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch 'van straet tot stroom', Een bouwhistorische onderzoeksmethode betreffende de samenhang tussen percelering, bebouwing en bewoning in de zestiende-eeuwse stad,* 's-Hertogenbosch 2001 (proefschrift TU Delft, twee delen)

Drunen, A. van, *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom,* Zwolle 2006

Drunen, Ad van, 'Met de kennis van nu. Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch. Discussiedossier', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek (2020)*

Hattinga Verschure, M.J., *Underworlds and Undercrofts,* Universiteit van Leiden, Faculteit Archeologie, Leiden 2018

Hundertmark, Hein, 'De werfkelders aan de Oude Gracht', in: *Het Stenen Geheugen (1997),* 41-53

Maclot, Petra, *The status of stone. Urban identity and the typolological discourse of private houses in the Antwerp city during the long sixteenth century*, 2014

Weyts, J.L.C., *De Lievevrouwestraat, Zes eeuwen stadsgeschiedenis in Bergen op Zoom. (z.j.),* p. 121-122

Witmer, Hans, 'Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch. Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400' (twee delen), in: *Noord-Brabants Historisch Jaarboek (2019 en 2020)*

Frans Kipp: Opbouwend kritisch ten strijde

Frans Kipp (1947), bouwhistoricus in hart en nieren, was tot na zijn pensioen werkzaam voor de gemeente Utrecht. Al als student streed hij, samen met onder anderen Bart Klück, voor het behoud van bedreigd erfgoed, een strijd die hij zijn hele werkzame leven is blijven voeren. Niet door op de barricade te gaan staan, maar door inhoudelijk opbouwend – kritisch het gesprek aan te gaan.

Jonge jaren

Frans Kipp werd in hartje Utrecht geboren. Zijn huis grensde aan de achterzijde aan de Hortus Botanicus. Zijn familie en de hortulanus hadden als enige te alle tijden toegang tot deze bijzondere tuin. Met een vader als bioloog had het daarom niet veel gescheeld of Frans was zelf ook bioloog geworden.
Maar de bouwhistorie lonkte. Zo fietste Frans als schooljongen van 11 op een dag langs een bouwput op de hoek van de Singel. Er staken gemetselde bogen, onderdeel van de stadsmuur bleek later, uit de grond, wat Frans fascineerde. Deze onderdelen van de muur zijn uiteindelijk gesloopt, maar niet voordat deze gedocumenteerd waren. Een paar maanden later hield Coen Temminck Groll een lezing voor de historische vereniging Oud-Utrecht over de Utrechtse stadsmuren. Ook dat fascineerde Frans, het sloot ook precies aan bij wat hij gezien had. Op dat moment was het zaadje voor zijn carrière in de bouwhistorie geplant. Frans' vader nam hem vaker mee naar lezingen van Temminck Groll voor Oud Utrecht. Ook ging hij mee naar het Archief waar zijn vader onderzoek deed. Daarna ging hij na school soms ook zelf daarheen om de originele tekeningen van Saenredam en van Saftleven te bekijken. Laatstgenoemde had in 1674/75 fascinerende tekeningen van de toen ingestorte Dom gemaakt.

Een van de vele tekeningen die Herman Saftleven maakte van de in 1674 ingestortte Dom en waar Frans precies drie eeuwen later een doctoraalsciptie over zou schrijven.
(Het Utrechts Archief 28639)

Toen hij 3 jaar was ging Frans met zijn ouders voor een periode naar Kopenhagen. Op een tocht langs verschillende dorpen tilde zijn vader in een kerk een luik in een vloer op. Onder de vloer lag een oudere fundering. Hiermee was een zaadje gelegd voor Frans' interesse in de archeologie.
In zijn schooltijd hoorde Kipp over doorbraakplannen en singeldemping voor de bouw van een ringweg. Hij wilde ertoe bijdragen om dit plan tegen te gaan, en realiseerde zich dat het behoud van erfgoed hem na aan het hart lag. Als toekomstig werkterrein kwam hij zo bij monumentenzorg uit, waarvoor toen nog geen opleiding bestond. Voor zijn studie kwam hij na een zoektocht uit op Kunstgeschiedenis met specialisatie bouwkunst aan de Universiteit van Utrecht, bij professor Ozinga. De studie bleek vooral gericht te zijn op schilderkunst. Daarom ging Frans na college de bibliotheek van het Kunsthistorisch Instituut in en verdiepte zich zoveel mogelijk in de bouwkunst. In 1967 ging Ozinga zich meer op publicaties richten en nam Coen Temminck Groll de colleges over, tot groot genoegen van Frans.
In diezelfde tijd waren er gelijkgestemden die naar de TU Delft gingen. Het lukte hen om daar de Werkgroep Restauratie op te richten. Temminck Groll werd gevraagd om deze afdeling te leiden. Er werden de meest boeiende gastcolleges georganiseerd, van bijvoorbeeld Henk Zantkuijl en van Ruud Meischke, en van verschillende restauratie-architecten. De colleges waren meestal 's-avonds, dan reed Frans met Temmink Groll mee naar Delft. Soms hield hij er ook zelf lezingen. Daarnaast werden er excursies georganiseerd waar Kipp ook aan deelnam.
Om tijdens zijn studie praktische ervaring op de doen, meldde Frans zich in zijn eerste jaar meteen als vrijwilliger bij monumentenzorg Utrecht, waar toen C.A. Baart de la Faille aan het hoofd stond. Voor Baart de la Faille stond een mooi beeld van het gebouwd erfgoed voorop. Bij aanvragen voor aanpassingen van panden tekende hij ontwerpsuggesties. Voor bouwhistorisch onderzoek had Baart de la Faille geen tijd omdat hij, zo verklaarde hij zelf, zijn handen vol had aan ontwerpen. Frans stelde voor om bij komende restauratieprojecten in het archief en ter plaatse bouwhistorisch onderzoek te doen, en dan met zijn bevindingen terug te komen bij Baart de la Faille. En zo geschiedde.
In 1968 werd Frans door Jaap Renaud van de

Het Achter Clarenburg in 1971 na grootschalige sloop aan de evenzijde van de straat.
(foto A.J. van der Wal, RCE 145.521)

Frans Kipp tijdens zijn inleiding bij de opening van de permanente tentoonstelling over de Domtoren in de Egmondkapel van de Domtoren in 1982.
(Fotodienst GAU, Het Utrechts Archief 102984)

ROB aangesteld als onbezoldigd waarnemer bij de sloop van de fundamenten van kasteel Vredenburg in het kader van de singeldemping, omdat de stad geen archeoloog had. In 1971 raakte Kipp betrokken bij de WHLOS (*Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht*) na het kraken van het claustraal huis Achter Clarenburg 2, dat gesloopt zou worden voor de aanleg van een weg.[1] Het was Frans' kennismaking met Bart Klück, lid van de werkgroep, bioloog met bouwhistorische belangstelling, en al snel eveneens bouwhistoricus.[2] De Werkgroep was een actieve groep die opbouwend-kritisch gemeentelijke plannen volgde in direct contact met wethouder Zeevalking. Achter het huis was een bouwput, waar de Werkgroep onder meer een achtste-eeuwse visfuik en twaalfde-eeuwse funderingen vond, waarop de werkgroep de media, de ROB en de betreffende wethouder inlichtte. De ROB kwam niet kijken, waarop de wethouder op aandringen van Gemeentearchivaris Struyck en de WHLOS ervoor zorgde dat een archeoloog voor de stad Utrecht werd aangesteld. Dit was Tarq Hoekstra, waarmee Kipp sindsdien doorlopend samenwerkte.
Tegelijkertijd was de Dienst Stedebouw bezig de stad te saneren, waarvoor slooplijsten werden opsteld. Bij dreigende sloop van monumentale panden meldde de Werkgroep dit met inhoudelijke argumenten aan de wethouder, welke laatste vervolgens de Werkgroep de slooplijst liet doornemen om hem te laten weten welke panden op deze lijst monumentale waarde hadden en van de slooplijst af zouden moeten worden gehaald. Daarnaast maakte de afdeling Stedebouw een beleidsnota Kernbeeld, waarop Kipp als vrijwilliger en Klück uit de Werkgroep onafhankelijk van elkaar uitvoerig reageerden. De Directeur Stedebouw op het stadhuis nodigde hen vervolgens uit voor een gesprek. Een half jaar later vond er een grote omslag plaats in het binnenstadsbeleid, van sloop naar herstel.
Kipp studeerde in 1974 af, voor Bouwkunst op *De immuniteit van St. Marie te Utrecht*, *de evolutie van een stadsbeeld*, in de Schilderkunst op Herman Saftleven's ruïnetekeningen van de Dom, en in de richting Planologie op *Stedebouwkundige mogelijkheden voor bescherming van monumentale en ruimtelijke monumentale waarden en structuren*.[3]
Na zijn afstuderen moest Kipp in militaire dienst. Tijdens zijn diensttijd werd hij gevraagd om als bouwhistoricus bij de gemeente Utrecht het werk voort te zetten wat hij voordien als

vrijwilliger had gedaan, welke functie hij tot 2012 zou vervullen. Naast bouwhistorisch onderzoeker in ruime zin, kreeg hij als tweede taak om de afdeling Stedebouw te begeleiden bij de voorbereiding van bestemmingsplannen voor het net aangewezen Beschermd Stadsgezicht voor de binnenstad, welke plannen wettelijk gezien binnen een jaar moesten worden gerealiseerd. Kipp moest daarom per direct aan de slag, en kreeg ontheffing van verdere militaire dienstplicht.
Op de vraag hoe hij het verschil tussen bouwhistorisch onderzoek bij gemeentes of bij zelfstandige bureaus ziet, antwoordt Kipp dat veel afhangt van mensen en van vaardigheden. Kennis zit ook bij commerciële bureaus, maar de de grote waarde van de doorlopende collectieve kennisopbouw bij gemeenten moet niet worden vergeten. Het bundelen en ontsluiten van alle onderzoeken zou volgens hem veel beter kunnen. Zorgelijk vindt hij de sterke lobby die met de Wet van Malta is gevormd om te proberen het archeologisch onderzoek weg te halen bij gemeenten die daar een actieve rol in spelen, met het argument dat het moet worden overgelaten aan de markt: indien de lobby succesvol is, gaat de grote collectieve en gestapelde archeologische kennis binnen vele gemeenten verloren. Dat zou een groot, onnodig en ongewenst verlies betekenen.

Wisselwerking

Van het begin af aan was er een wisselwerking met Ad van Drunen, die rond dezelfde tijd met Frans in 1978 voor dezelfde functie werd aangesteld, maar dan in 's-Hertogenbosch. Kipp en Van Drunen besloten de functie 'bouwhistoricus' te noemen en het werkterrein 'bouwhistorie', want functie en naam bestonden nog niet.[4]
Frans: "Zowel Bart als Ad heb ik als een soort tweelingbroers ervaren."

Kennisoverdracht

Voor het maandblad van de Vereniging Oud Utrecht schreef Coen Temminck Groll ooit de rubriek *Vondsten en restauraties*, om het publiek regelmatig op de hoogte te houden van resultaten. Tarq Hoekstra pakte die draad weer op in een nieuwe vorm door de uitgave van de *Archeologische Kroniek*, sinds 1982 *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek*, met een jaarlijks overzicht van de onderzoeksresultaten.[5]
Frans heeft veel gedocumenteerd, maar er was vaak geen tijd om de documentatie goed uit te werken omdat hij telkens zijn handen vol had aan elkaar opvolgende bouwplannen. Dankzij de kroniek kon hij toch samen met Bart Klück een keer per jaar de primaire uitwerking van de belangrijkste onderzoeken en vondsten delen met het publiek. Wel moest dit vrijwel geheel in eigen tijd gebeuren. Helaas is daarom de kroniek op den duur gestrand op gebrek aan capaciteit c.q. overbelasting. "Maar deze kroniek heeft sterk bijgedragen aan het voeden van de publieke en bestuurlijke belangstelling op allerlei niveaus, en daarmee ook aan het draagvlak voor de monumentenzorg in Utrecht."
Vijf jaar voor zijn pensioen stelde Frans de vroegtijdige aanstelling van een opvolger voor, die een deel van het werk van Frans en Bart zou overnemen, zodat zij voor de helft van de tijd aan uitwerken zouden kunnen besteden. Het

voorstel werd toegejuichd, maar kreeg helaas geen vervolg en strandde op bezuinigingen. De wens bleef echter doorleven, om met een terugblik op veertig jaar bouwhistorisch onderzoek te komen tot een synthese rond thema's als kloosters, claustrale huizen, middeleeuwse houtbouw, stadsmuren en andere onderwerpen.

Pensioentijd

Kipp werkt twee dagen in de week als vrijwilliger door aan kennisbundeling en kennisoverdracht. Graag hadden Klück en Kipp samen bovengenoemde thema's verder willen uitwerken. Dat deze samenwerking niet meer kan door het recente overlijden van Bart Klück is voor Frans dan ook op meerdere fronten een groot gemis. Sinds jaar en dag werkt hij met enthousiasme samen met Daan Claessen aan historische 3D-modellen, die een boeiend alternatief blijken voor de syntheses waar hij graag aan had willen werken.[6] Dit is een nieuw en vruchtbaar middel om te komen tot de beoogde kennisbundeling en kennisoverdracht. Een inspirerende samenwerking, die in 2007 begon en inmiddels vele vruchten afgeworpen heeft. Hij hoopt daar nog een tijd mee door te kunnen gaan.
Frans: "Na diverse deelprojecten wordt nu gewerkt aan 3D-stadsmaquettes in verschillende perioden, als synthese van veertig jaar bouwhistorisch onderzoek in combinatie met archeologische, archivalische en topografische bronnen. Gereed zijn inmiddels 1500 en 1550, en bijna ook 1670."

FG

Verantwoording

Noten

1 Zie het interview met Jean Penders op pagina 21-25 van deze Nieuwsbrief.
2 Hemmes, Dukers, Kipp en Van Drunen 2021.
3 Kipp 1974 (1) en Kipp 1974 (2).
4 Zie het interview met Ad van Drunen op pagina 37-40 van deze Nieuwsbrief.
5 Hoekstra, T.J. en A.F.E. Kipp 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987 en 1988.
6 Zie voor de resultaten onder andere Kipp 2010 (1), 2010 (2) en 2012 en het bijgevoegde artikel in deze Nieuwsbrief.

Literatuur

Hemmes, Agnes, Birgit Dukers, Frans Kipp en Ad van Drunen, 'In memoriam: Bart Klück', in: *SBN Nieuwsbrief 71 (2021),* p. 5-12
Hoekstra, T.J. en A.F.E. Kipp, 'Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht', in: *Maandblad Oud-Utrecht 2 (1982); 3 (1983); 8/9 (1984); 5 (1985); 12 (1986); 12 (1987); 12 (1988)*
Kipp, A.F.E., *De immuniteit van St. Marie te Utrecht: de evolutie van een stadsbeeld,* Utrecht 1974 (1) (doctoraalscriptie)
Kipp, A.F.E., *Herman Saftleven en de storm van 1674,* Utrecht 1974 (2) (doctoraalscriptie)
Kipp, Frans, 'Het Utrechtse stadshuis in vogelvlucht', in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie 49 (2010 (1))* p. 24-27
Kipp, Frans, 'Bouwhistorie in Utrecht', in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie 49 (2010 (2))* p. 42-49
Kipp, Frans, 'Janskerkhof. De immuniteit van Sint Jan, evolutie en integratie', in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie 60 (2012)* p. 6-8

Geertekerk: resultaat van een verhuizing

Frans Kipp

Dit jaar werd op feestelijke wijze gevierd dat Utrecht 900 jaar geleden stadsrechten kreeg. Dat feit werd destijds formeel bevestigd toen op 2 juni 1122 Keizer Hendrik V in het vlakbij de Dom gelegen paleis Lofen het nog bewaarde charter plechtig ondertekende. Welke rol speelde dit gegeven in de bouwgeschiedenis van de Geertekerk en de Smeetoren en de relatie tussen deze beide gebouwen?

Bij het graven van de stadsgrachten na de bevestiging van het stadsrecht in 1122 werden, behalve het kerkelijk centrum rond de Dom en de kapittelimmuniteiten daaromheen, de bestaande nederzettingen rond de Buurkerk (Stathe), Jacobikerk en Nicolaïkerk binnen de wallen opgenomen, maar werd de nederzetting Springwijk rond de Geertekerk door de westelijke stadsgracht doorsneden. Daarbij kwam de Geertekerk zelf buiten de omgrachting te liggen, maar bleef ook voor het binnen de wal opgenomen oostelijke deel als parochiekerk functioneren. Deze scheiding bleef anderhalve eeuw bestaan. Binnen die periode lijkt de tufstenen Smeetoren tot een tijdelijke 'stadspoort voor lokaal gebruik' te zijn verbouwd, om de gespleten gemeenschap niet al te zeer te ontrieven. Korte tijd later zal hij weer zijn dichtgemetseld (afb. 1). Aan de overkant van de Catharijnesingel bleef nog eeuwenlang het vroegere kerkhof voortbestaan.

Rond het midden van de dertiende eeuw werd kennelijk besloten de Geertekerk en de resterende gemeenschap daaromheen veiligheidshalve binnen de stadsmuur over te brengen. Blijkens archivalische vermeldingen stond de kerk in 1247 en 1248 nog buiten de stad, maar vlak na 1250 inmiddels binnen de muur.
Het verplaatsen en verhuizen van houten huizen was in de middeleeuwen een gangbare praktijk. Maar hoe ging het overbengen van de Geertekerk in z'n werk?
Na een lange periode van verval tot rijkelijk begroeide ruïne verworden, werd de Geertekerk in 1954 op het nippertje van de afbraak gered door overdracht aan de Remonstrantse gemeente. Deze nam de grondige restauratie

1) Reconstructie van de tufstenen Smeetoren uit 1145. Links met de tijdelijke stadspoort voor lokaal gebruik als verbinding tussen beide delen van de Springwijk. Rechts na dichtmetseling van de poort, eind dertiende eeuw. (tekening Daan Claessen en Frans Kipp, Erfgoed Utrecht)

2) Boven de reconstructie van de rond 1250 binnen de stadsmuur overgebrachte Geertekerk. Onder is de situatie gerconstrueerd na toevoeging van de toren los voor de kerk rond 1270. (tekeningen Daan Claessen en Frans Kipp, Erfgoed Utrecht)

op zich. Daardoor werd in 1956 de kerk niet alleen herboren in de vorm die we nu kennen als waardevol voorbeeld van een 'Wederopbouw-restauratie' (in dubbele zin), maar zijn er ook allerlei waardevolle documentaire gegevens uit de tekeningen af te leiden, die ons in staat stellen ons een beeld te vormen van hoe de Geertekerk er uit zag na zijn verhuizing rond 1250. Uitgangspunt bij deze restauratie was, na rijp beraad, herstel in de vorm van vóór de grote verbouwing in 1860, waarbij een groot deel van het oudste muurwerk in modern materiaal werd vervangen en het ruimtelijk effect in het interieur sterk werd gewijzigd. Als basis voor het restauratieplan werd archeologisch onderzoek en een bouwhistorische documentatie uitgevoerd. Daarbij bleken de muren van het schip vrijwel geheel uit tufsteen te hebben bestaan, op een fundering van dertiende-eeuwse baksteen. Dat betekent, dat we 'het overbrengen van de kerk' in dit geval heel letterlijk moeten nemen, dus inclusief het bouwmateriaal van de van oorsprong ongetwijfeld tufstenen romaanse kerk. De oude kerk buiten de stadsmuur werd zorgvuldig steen voor steen afgebroken en met die afkomende steen werd binnen de stadsmuur de nieuwe kerk weer opgebouwd. Hier ging het dus niet om een tufsteenbekleding van een bakstenen gebouw, zoals we dat vaak tegenkomen bij latere verbouwingen of uitbreidingen van oude gebouwen met een romaanse oorsprong, maar om massief muurwerk van tufsteen, dat hier in grotere blokken lijkt te zijn toegepast. Dit is opmerkelijk, aangezien bouwen in tufsteen rond 1250 als inmiddels ongebruikelijk, dus "ouderwets" moet worden beschouwd. Ook op andere punten lijkt men bij de bouw van de Geertekerk ook in architectonische zin aan oude tradities te hebben gehecht.

Reconstructie van de zaalkerk (ca 1250)

Uit de thans beschikbare gegevens komt het volgende beeld naar voren. In eerste instantie werd de Geertekerk rond 1250 gebouwd als een opvallend ruime zaalkerk, met een maat van 12,5 x 24 m, en muren van 7 m hoog. Hij had waarschijnlijk een smaller koor, en aanvankelijk geen toren. Mogelijk was er wel een losse houten klokkenstoel als voorlopige oplossing voor het

luiden van de meegebrachte klokken (afb. 2).
De zijgevels waren aan de buitenzijde afgewerkt met een doorlopende gotische variant op het romaanse boogfries. Blijkens een in 1952 door Van der Wal gereviseerde opmetingstekening van Van der Pluym uit 1912, blijken in de noordwesthoek van het schip de resten van anderhalf van de smalle hoge spitsboogvensters in de zijmuren teruggevonden (afb. 3). Daaruit vallen vorm, hoogte en breedte, en onderlinge afstand af te leiden. Zij werden dichtgezet ten tijde van de toevoeging van de zijbeuken tegen het eind van de veertiende eeuw, waarbij aan beide zijden een vijftal grote open bogen werden uitgehakt in de oude tufstenen schipmuren, terwijl de bogen zelf in moppen werden uitgevoerd. Aangezien deze vensters in de teruggevonden vorm het boogfries aan de buitenzijde doorsneden en weinig muurwerk over lieten boven hun kruin, en aan de bovenzijde uitgehakt bleken in het doorlopende tufstenen muurwerk, moeten zij een veertiende eeuwse vergroting zijn geweest van oudere, lagere vensters. Deze hadden dezelfde breedte, terwijl de hoogte waarschijnlijk gelijk was aan de hoogte van de zijvensters in de westgevel.
Van de meermalen verbouwde westgevel kan uit diverse bouwsporen (deels in foto's en een tekening uit 1952, afb. 3) de oorspronkelijke opzet grotendeels worden herleid (afb. 2). Het klimmende boogfries langs de westgevel is een aanname op grond van de zo nadrukkelijk aanwezige boogfriezen langs de (oorspronkelijke) zijgevels. De aan de binnenzijde bewaard gebleven blindnissengeleding is als afspiegeling van de buitenarchitectuur beschouwd. De drie ronde vensters zijn nog aanwezig. In de middenas zat een - nog grotendeels bewaard - groot spitsboogvenster boven de ingang. De later verdwenen maar zeer aannemelijke zijvensters moeten zich hebben bevonden binnen de grenzen van de in de vijtiende eeuw uitgebroken grote bogen naar de kapellen ter weerszijden van de toren. Voor de maximale hoogte hiervan is de noordelijke boog maatgevend.
Deze zaalkerk moet lange tijd een hoge ziende kap (of een daarin getimmerd houten tongewelf) hebben gehad, gezien de nog bewaard gebleven resten van muurschilderingen (en het middenvenster) op hoge delen van de westgevel.

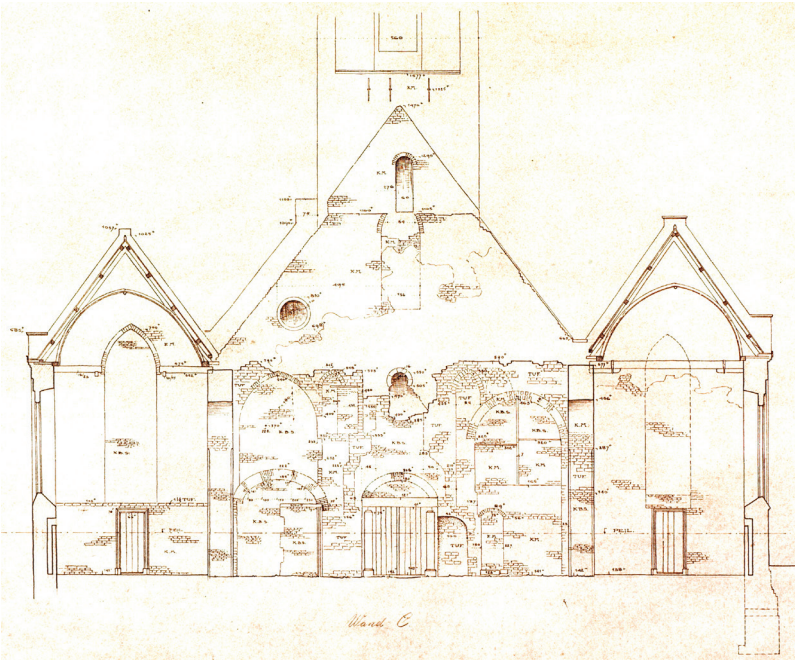

3) Documentatietekening van de binnenzijde van de westgevel van de Geertekerk, 1952. (W. van der Pluym 1912, aangevuld door H. van der Wal 1952, RCE BT-021781)

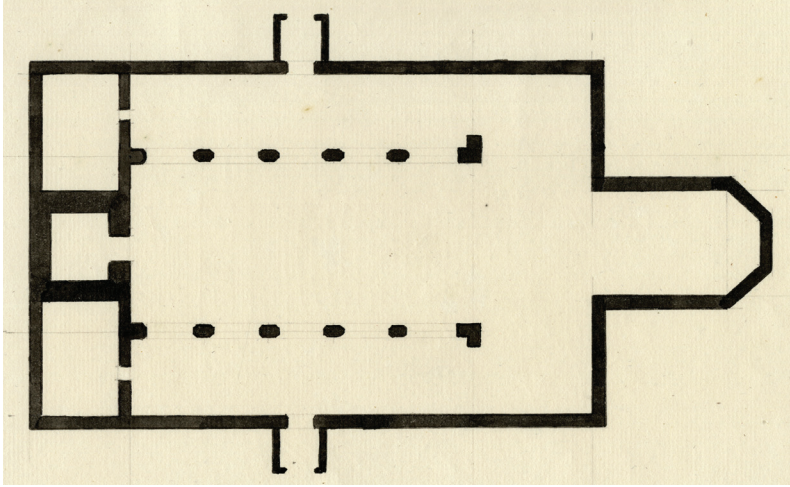

4) Plattegrond van de Geertekerk, Eyck van Zuylichem, ca 1850, met het opmerkelijke opschrift rechts-onder: 'Geerte-kerk te Utrecht. De pilaren en muren daarboven zijn van tufsteen en veel ouder dan de buitenmuren, toren en koor' (Het Utrechts Archief 39926)

Over het koor ontbreken vooralsnog nadere gegevens. Aangenomen wordt een eenvoudig driezijdig gesloten koor, waarvan de maten wellicht net binnen het huidige koor en transept vallen, zodat deze veertiende-eeuwse uitbreiding gebouwd kon worden vóór de afbraak van het oude koor, en de kerk dus vrijwel continu kon blijven functioneren.

Toevoeging van de toren

De toren werd pas korte tijd later toegevoegd, zoals uit het bewaard gebleven grote middenvenster blijkt (afb. 3). Deze werd vermoedelijk tussen 1260 en 1270 los vóór de westgevel gebouwd, zoals in het torenportaal duidelijk te zien is, en vertoont archaïsche trekken, zoals de "romaanse" rondboogfriezen en de geleding met vlakke dubbele blindnissen, die overigens wel van spitspogen zijn voorzien. De huidige torendeur stamt uit 1956, maar benadert waarschijnlijk de oorspronkelijke vorm vrij goed. Hij vervangt een wat hogere negentiende-eeuwse versie met bovenlicht. De vloer in toren en kerk ligt ruim 40 cm onder het huidige straatpeil en kan het dertiende-eeuwse peil vrij goed benaderen.

Ter afsluiting

De aldus in de dertiende eeuw ‘herbouwde’ zaalkerk bleef het hart van de later uitgebreide Geertekerk. In de veertiende eeuw werden eerst het huidige dwarsschip en koor gebouwd. Daarna volgden tegen het eind van de eeuw de zijbeuken, waarbij de grote rondbogen in de schipmuren werden uitgehakt. Tenslotte werden in de vijftiende eeuw de overwelfde sacristie, de beide portalen aan noord- en zuidzijde, en de twee kapellen naast de toren toegevoegd. De hele kerk (behalve de sacristie) werd van een houten overwelving voorzien. In die vorm bleef de Geertekerk vrijwel ongewijzigd bestaan tot aan de genoemde verbouwing in 1860. In tegenstelling tot de andere drie parochiekerken heeft de Geertekerk altijd een bescheiden en haast dorps karakter behouden.
In de opzet van vóór 1860 is hij ook rond 1850 weergegeven in de door F.N.M. Eyck van Zuylichem getekende oudste bouwkundige opmetingstekening van de kerk, die hij maakte in het kader van zijn bestudering van oude gebouwen (afb. 4). Het is opmerkelijk dat Van Eyck als opschrift onder zijn tekening schrijft: “Geertekerk te Utrecht. De pilaren en muren daarboven zijn van tufsteen en veel ouder dan de buitenmuren, toren en koor”. Hij was de eerste die dat met bouwhistorische ogen zag en de betekenis daarvan begreep.

Ben Kooij: Bouwhistoricus tussen rood en groen

Bij aankomst in Zeist staat Ben ons op te wachten met zelfgemaakte rabarbertaart en koffie. Rabarber uit eigen tuin, waar hij graag zijn tijd doorbrengt. Het groen heeft hem ook in de monumentenzorg altijd getrokken, wat in 2019 resulteerde in het standaardwerk *Kassen in Nederland*.[1] Ben ging in 2020 met pensioen bij de RCE, waar hij sinds 1981 werkzaam was geweest.

Smullend van de taart beginnen we met de vraag wanneer Ben (1953) voor het eerst bewust met monumenten in aanraking kwam. Dat was tijdens zijn studie aan de HTS in Haarlem, waar hij stage ging lopen bij de afdeling monumentenzorg van die gemeente. Hij had tot dan toe wel bewondering voor historische gebouwen, maar nog niet veel kennis. Eigenlijk wilde hij arts worden, maar miste daar als echte bèta de papieren voor. Na korte tijd gewerkt te hebben bij een architectenbureau voor restauratie en herbestemming in Amsterdam moest hij in militaire dienst. Dat weigerde hij en als vervangende dienstplicht werkte hij drie jaar in een kindertehuis. Een vervolgstudie na de HTS aan de TU in Delft zat er niet in. Hij was ondertussen getrouwd en vader geworden. Een baan bij de gemeente Gouda sloeg hij uiteindelijk af toen hij op hetzelfde moment als tekenaar en opvolger van Van der Wal bij de RDMZ kon gaan werken.

Geïllustreerde Beschrijvingen

Aan het Broederplein in Zeist zat Ben 25 jaar bij de 'Kunsthistorisch afdeling', waar gewerkt werd aan de *Geïllustreerde Beschrijvingen* (GB). Voor deze reeks vormde je als tekenaar een koppel met een schrijver. Hij werkte zo mee aan onder meer de GB's van Zuid-Limburg, Gelderland en Voorne-Putten. Bij die laatste was Peter Don de schrijver. Aansluitend ging hij werken aan het *Restauratievademecum* (RV). Verschillende onderwerpen voorziet hij daarin naast tekeningen ook van tekst. Met smaak vertelt Ben over deze tijd voor de komst van de computer, die pas in 1992 zijn intreden deed en hoe ook daarna nog geruime tijd sprake was van allemaal 'handwerk'. Getypte teksten met bijgeschreven opmerkingen gingen zo naar de uitgever die er iets moois van moest maken. Ben benadrukt dat de uiteindelijke digitalisering dan ook een omslag en emancipatie betekende in het publiceren.

In 1997 resulteren Ben's werkzaamheden aan het *Restauratievademecum* in de daaruit voortkomende publicatie over fruitmuren in Nederland.[2] Het onderzoek hiervoor met Ben Olde Meijerink legt ook de basis voor het eerder aangehaalde *Kassen in Nederland*. Hij is vervolgens in 2003 betrokken bij het jaarboek van de RDMZ over boerderijen[3] en publicatie over Kasteel de Haar,[4] en als laatste projectleider van het boek over het Binnenhof.[5]

Druivenkas op buitenplaats Den Berg in Dalfsen.
(foto G.J. Dukker, RCE 356.998)

Wanneer gestopt wordt met het *Restauratievademecum* gaat Ben verder met de restauratiebrochures. Hij heeft een belangrijk aandeel gehad bij het tot stand komen daarvan door zitting te nemen in werkgroepen voor het aandragen van ideeën, en in de redactiecommissie. Met de brochures kon zowel kennis als goede erfgoedzorg worden overgedragen.

Als Ben gevraagd wordt wat hij ervan vindt dat de *Geïllustreerde Beschrijvingen* is gestopt, reageert hij nuchter. "Het was een besluit van hoger hand en het heeft vervolgens de reeks Monumenten in Nederland opgeleverd." Daarbij was hij 10 jaar als projectmedewerker betrokken. De GB was misschien ook een wat achterhaalde en zeker tijdrovende manier van werken. Aan het deel over Voorne-Putten werd maar liefst vijf jaar besteed. De geschiedenis van het tot stand komen van de delen van *Geïllustreerde Beschrijvingen* was dermate interessant dat Ton Schulte er op wilde promoveren als manier van onderzoek doen. Voor Ben is het wel een rijke tijd geweest om zijn kennis enorm te vergroten en zijn blik op monumenten te verbreden. Om die ook in het algemeen te blijven vermeerderen, was bij Monumenten in Nederland ook het idee om deze reeks elke jaar te actualiseren. Ben vindt het in dat verband ook spijtig dat de AMR, de actualisering van het monumentenregister, niet is geworden wat het had kunnen zijn. Veel kennis en informatie is nu 'verborgen' en versnipperd bij de RCE en ook voor medewerkers moeizaam te vinden.

Documentatie en kanjersubsidies

Gevraagd hoe de bouwhistorie erbij stond aan het begin van zijn carrière, merkt Ben op dat in de jaren zeventig het bouwhistorisch onderzoek nog heel beperkt was. Het referentiekader was vergeleken met nu nog bescheiden. Bij de afdeling 'Documentatie' van de RDMZ werden de onderwerpen opgepakt die de medewerkers zelf interessant vonden. Dat is misschien niet gestructureerd, maar levert wel veel kennis op. Ben betreurt het dan ook dat het documenteren of het geven van opdrachten daartoe bij de RCE is verdwenen. Daardoor vermindert ook het be-

Hertenkamp bij buitenplaats Elswout in Overveen.
(foto Chris Booms 2013, RCE 11547-23129)

nodigde inzicht, want kennis moet groeien. Met de verdeling van de kanjersubsidies was er nog de mogelijkheid om opdrachten voor onderzoek naar gebouwen uit te zetten naar bureaus. Op die manier konden bijvoorbeeld publicaties over de Portugese Synagoge in Amsterdam en de Pieterskerk worden uitgebracht. Hij ziet wat betreft kennisontwikkeling nog wel een voortrekkersrol voor de RCE, maar merkt op dat de tendens er op dit moment niet naar is. Het draait bijvoorbeeld meer om participatie. In zijn beleving is het daarom vooral belangrijk dat de bouwhistorici met elkaar bijdragen aan de kennisvermeerdering. Wat dat betreft is het jammer dat het *Restauratievademecum* is gestopt. Documentatie is ook nu nog belangrijk. Er is toch nog heel veel te onderzoeken, zoals productontwikkeling in de negentiende eeuw.

Over zijn ontwikkeling als bouwhistoricus zegt Ben dat hij veel geleerd heeft van Ab Warffemius en Jan Jehee. Daarnaast is het de combinatie van je werkzaamheden met je interesses waardoor je geleidelijk specialist wordt. Zo groeide hij door het werk aan de *Geïllustreerde Beschrijvingen* en het *Restauratie-Vademecum* tot adviseur van de consulenten waar groen en rood elkaar raken. Zo werd hij eens gevraagd om bij de Universiteit Wageningen te komen kijken voor de waardering van een reeks betonnen bakken met verschillende soorten grond en voor Natuurmonumenten over de wijze van funderingsverbetering van fruitmuren. Kort noemt hij de brochure en de database hertenkampen die hij heeft samengesteld.[6] Naast het groen heeft het onderwerp isolatie en de geschiedenis daarvan hem altijd geboeid. Het heeft ook een van de leukste vondsten opgeleverd, een soort korte grijze haren die gevonden waren in Kasteel de Haar. Met een XRF-scanner werd duidelijk dat het om slakkenwol ging. Dit materiaal dat evolueerde tot steenwol werd door de voorloper van de firma Rockwool geproduceerd.

Ben heeft nooit de behoefte gevoeld om bij een bureau te gaan werken. "Daar ben je toch veel

meer overgeleverd aan opgedrongen werk dat je voor de continuïteit moet aannemen." Bij de overheid was dat in zekere zin natuurlijk ook, maar er bestond daarnaast de mogelijkheid om onderzoek te doen en kennis te vergroten. Bij de RDMZ was dat onderdeel van de cultuur. Je vroeg ook niet of je een onderzoek mocht doen naar iets. Dat deed je tussendoor. Het is ook een zaak van geduldig sprokkelen en afwachten tot een onderwerp voorbij komt. Zoals Ben het uitdrukt: "In veertig jaar is het soms windstil, heb je soms de wind mee en soms ook tegen. Het is vooral een kwestie van doorzetten."

Ben heeft de bouwhistorie zich zien ontwikkelen en is onder de indruk van de huidige rapporten, vooral wat betreft presentatie. Het is echter vooral waardestellend en nauwelijks documentatie. Wat dat betreft hoopt hij dat het vak in de toekomst meer gelijk gaat worden aan de archeologie. De regeling die daar geldt dat de verstoorder van het bodemarchief onderzoek moet laten uitvoeren, zou ook tijdens verbouwingen moeten gelden. Het zou mooi zijn als er bij elke gemeente budget was om zelf bouwhistorisch onderzoek uit te voeren of uit te besteden.

Pensioen

Ben is tot medio 2022 twee dagen kinderoppas. Daarnaast werkt hij in zijn moestuin, tennist, werkt aan het beheer van het tenniscomplex en schrijft regelmatig artikelen over onderwerpen die hem boeien, zoals chassinetten dat is opgenomen in deze nieuwsbrief.

ME

Verantwoording

Noten

1 Kooij 2019.
2 Kooij en Olde Meijerink 1997.
3 Kooij 2003.
4 Steenmeijer, Heijenbrok en Timmers (red.) 2013.
5 Van der Heijden 2018.
6 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2016.

Literatuur

Heijden, Paula van der, *Interieurs van het Binnenhof, Verscholen erfgoed in beeld*, Amsterdam 2018
Kooij, B.H.J.N. en B. Olde Meijerink, *Fruitmuren in Nederland, Studie over slangemuren, slingermuren en andere historische experimentele leifruitmuren*, Den Haag 1997
Kooij, Ben, 'Pootaardappelbewaarplaatsen', in: Koldeweij, E.F. e.a. (red), *Boerenbedrijvigheid, voortgang en behoud*, Zwolle 2003 p. 184-188
Kooij, Ben (red), *Kassen in Nederland 1650-1950, Studie over de geschiedenis, de ontwikkeling en het behoud van plantenkassen*, Amersfoort 2019
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Historische Hertenkampen*, Amersfoort 2016
Steenmeijer, Guido, Jacqueline Heijenbrok en Katrien Timmers (red.), *Tien eeuwen Kasteel de Haar*, Zwolle 2013

Chassinetten: Zeldzame historische raamhorren

Ben Kooij

Een 'chassinet' is volgens het woordenboek *Bouwkundige Termen* van Haslinghuis-Janse (Leiden 1997) een rechthoekig raamhor, passend in de opening van een geopend schuiframe. 'Chassinet' is afgeleid van het Franse woord chassine dat de betekenis heeft van kozijn. 'Sassinet', een veel voorkomende andere schrijfwijze, vind je tevergeefs in *Bouwkundige Termen* maar wel in het standaardwerk *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*.[1]
Chassinet heeft ook een heel andere betekenis, namelijk een houten lijst met daarin een verwisselbaar decor. Het chassinet vormt dan een onderdeel van het negentiende-eeuwse houten schimmentheatertje. Het decor werd op papier geschilderd, dat daarna met lijnolie transparant is gemaakt. In het kistje, achter het decor, zette men een brandende kaars. Vergelijkbare chassinetten werden in het verleden ook gebruikt in erebogen en als voor- of achterzetraam in gevelversieringen bij feestelijkheden en om er lofdichten op te schilderen.
Chassinetten dienen niet verward te worden met zogenoemde 'antieke horretjes' in houten lijsten met in- en uitgezwenkte vormen. Het misleidende is dat ze dikwijls dichtgezet zijn met horrengaas en daarom horretjes worden genoemd, maar er zijn ook exemplaren die met een textiele stof zijn dichtgezet. Ze hebben niet de breedte van schuiframen en kunnen dus niet de functie van hor hebben. Vaak zijn zij als decoratie achter schuiframen geplaatst. Op internet staan er honderden te koop. Ze zijn beter als raamschermen aan te duiden. In dit artikel beperk ik mij tot de chassinetten als raamhorren die zeldzaam zijn (afb. 1). In mijn RCE-brochure over Historische Zonwering heb ik eerder sassinet kort besproken.[2] Hier wil ik nader ingaan op details en enkele concrete voorbeelden.

1) Een chassinet op locatie, Herengracht 284 in Amsterdam. (foto K. Roderburg 2009, RCE 540795)

Chassinetten voor lichtwering en verfraaiing

In het bovengenoemde interieurboek wordt slechts op een plaats de toepassing van sassinetten bij kruiskozijnen behandeld.[3] Het gaat om de Amsterdamse pronkkeuken van het poppenhuis van Petronella Oortman uit 1686-1690, aanwezig in het Rijksmuseum Amsterdam. De bovenramen van de kruiskozijnen worden hier getemperd met 'voorzetramen' van textiel of papier. Ze zijn beschilderd met exotische voor-

2) Gravure van 'De Vryagie van Reinier Adriaansz. bij Saartje Jansz.' uit 1811. (collectie Nederlands Openluchtmuseum)

stellingen. Het gaat hier dus niet om raamhoren maar om rijke 'voorzetramen' voor verduistering en verfraaiing.[4]
Door de komst van de schuiframen kwam er naast meer licht ook meer warmte in het interieur. Hierdoor ontstond de behoefte aan meer ventilatie en zonwering. Dikwijls werden chassinetten ook tegen inkijk ingezet. Dat rond 1800 chassinetten nog algemeen gangbaar waren in huis toont de gravure van *De Vryagie van Reinier Adriaansz. bij Saartje Jansz* (afb. 2). Deze gravure uit 1811 toont een scène uit het toneelstuk 'Jan Klaaszen of de gewaande dienstmaagd' van Thomas Asselyn. Reinier Adriaansz verklaart Saartje Jansz. in een huiskamer zijn liefde, maar Saartje Jansz wijst hem echter af. Het interessante van deze gravure is het schuiframe dat is voorzien van een chassinet met een decoratieve bespanning.

Een tweede voorbeeld betreft de gravure van J. Punt naar tekening J. van Liender, Scene uit het toneelstuk De Zwetser van P. Langendijk in het decor de Behangen kamer van C. Troost (ontwerp), circa 1742. Onder bij de schuiframen zijn twee sassinetten met een textielbespanning met patroon te zien.[5] Ze doen denken aan lage gordijntjes aan roeden bij schuiframen die op veel oude afbeeldingen zijn waar te nemen. Tot slot moeten genoemd worden de sassinetten bij de tuinkoepel van kasteel Rosendael. Zij werden geleverd door schilder J. Appel in 1732. In de meeste gevallen zal 'zyde gaas' zijn toegepast voor de dichting van de chassinetten.

Chassinetten als luxe horren bij schuiframen

Sinds de invoering van de schuiframen zijn zij algemeen toegepast, maar thans zijn er nog maar weinig bewaard. Ongetwijfeld blijven er een aantal verborgen omdat zij nergens op lijsten, in publicaties of in beeldbanken voorkomen. Omdat er geen eenduidigheid is in benamingen, komen we onder verschillende trefwoorden, zoals vensterhor, raamhor, vensterscherm, raamscherm, horren en hor, chassinetten tegen. In mijn speurtocht heb ik nog vier bestaande, oude exemplaren weten te achterhalen die ik hieronder nader zal bespreken. Aansluitend wil ik ter vergelijking twee eenvoudige, negentiende-eeuwse raamhorren tonen.

Zaandijk

Vier bijzondere achttiende-eeuws exemplaren in rococo-stijl bevinden zich in het voormalige raadhuis van Zaandijk, Lagedijk 104 (afb. 4). Het pand is kort na 1751 in opdracht van de Zaandij-

ker koopman en oliefabrikant Cornelis Florisz. de Lange (1723-1761) gebouwd. C. Rogge en S. de Jong vermelden in hun uitgebreide artikel in het Zaans Cultuur-Historisch Tijdschrift uit 1991 zelfs vogeltjes op de uiteinden van de chassinetten die dichtgezet zijn met een fijn rasterwerk, een papierzeef zoals destijds is toegepast bij de papierfabricage. Twee exemplaren bevinden zich in de zuidervoorkamer (secretarie) en twee in de zaal. In 1854 waren er volgens schriftelijke bronnen nog zes.

Amsterdam

In het Huis Van Brienen aan de Herengracht 284 zitten in de voorkamer nog twee waardevolle, achttiende-eeuwse chassinetten (afb. 1 en 3). Ze zijn van een fijn rasterwerk voorzien dat duidt op authentieke uitvoering. David Rutgers en zijn zusters Hillegonda en Margaretha kregen het zeventiende-eeuwse pand in 1728 in bezit en lieten het pand kort daarna moderniseren in Lodewijk XIV-stijl. De schuiframen en chassinetten zullen van deze verbouwing zijn.
Zowel bij dit voorbeeld als bij het bovengenoemde voorbeeld bevinden de chassinetten zich op de oorspronkelijke plek. De twee voorbeelden hierna zijn exemplaren die opgeslagen liggen in een depot. Hierdoor is van hun herkomst helaas nagenoeg niets meer bekend. Alle vier hier genoemde chassinetten zijn rijke voorbeelden.

Deventer

In het depot van de Deventer musea bevinden zich twee eikenhouten chassinetten van 118 x 84,2 x 2,1 cm met ijzergaas, gevat in donker zwart met verguld geverfde lijsten (afb. 5). Bij deze chassinetten zou de vensterbreedte 138,5

3) Interieur van de voorkamer met chassinetten, Herengracht 284 in Amsterdam.
(foto K. Roderburg 2009, RCE 540791)

4) Interieur van de raadzaal, Lagedijk 104 te Zaandijk.
(foto G.J. Dukker 974, RCE 156436)

5) Chassinet in het depot van de Deventer musea. (collectie Deventer musea)

cm zijn. Aan de bovenkant zit een voluutvorig krulwerk met bekroning, met twee naaktfiguren ter weerszijden van een centrale bloembekroning. De linkerfiguur, op de rug gezien, steunt op de rechterarm en eet met de linker een tros druiven. De rechterfiguur speelt op een fluit. Verder een vergulde binnenrand en figuren en accenten op het krulwerk. Deze chassinetten in Lodewijk XVI-stijl met dionysische figuren behoorden ongetwijfeld bij een belangrijk pand. Uit de inventarislijst van de archieven blijkt dat de chassinetten in de negentiende eeuw aan Deventer geschonken zijn door de familie Van Poosten. Tussen ongeveer 1890-1920 stonden ze in een pand naast de waag, in een stijlkamer opgesteld.[6]

Ofschoon de vormgeving duidelijk achttiende-eeuws is, duidt het horrengaas op een latere periode. Horrengaas komt namelijk pas in de negentiende eeuw op. Omdat een geweven stof beperkt mee gaat door de inwerking van licht, zijn sommige horren 'gerenoveerd' met horrengaas. Onderzoek toonde aan dat ook deze chassinetten een rasterwerk hebben gehad en dus later veranderd zijn. Het gaas is met een band en koperen kopspijkertjes vastgezet.

Amsterdam

In 1897 heeft het Rijksmuseum door een aankoop een beschilderd raamhor met een gezicht in een lusthof aan haar collectie kunnen toevoegen (afb. 6). Over de reden van de aanschaf, over de herkomst en over de maker wordt helaas niets vermeld in de toelichting. Van de hor zijn op de voorgrond een deftig gezelschap en enige ruiters te zien. Boven in de bekroning is een wapenschild met een zwarte hoorn op zilveren veld te zien. De breedte van de hor is 55 cm en de hoogte 69 cm. Het rasterwerk en de wijze van bevestiging duiden op origineel

6) Chassinet in het depot van het Rijksmuseum in Amsterdam. (collectie Rijksmuseum 11062)

werk. Als datering geeft het museum op ca. 1700. Als deze datering juist is, dan hebben we hier hoogstwaarschijnlijk te maken met de oudste, bestaande chassinet in ons land. De hor kon helaas niet op korte termijn worden onderzocht. Toch zijn op de foto veel details te zien. Gezien de breedte kan de hor niet bij een doorsnee schuifraam in een voorgevel hebben gehoord, maar eerder bij een smal venster met de breedte van ongeveer 76 cm.

Simpele horren

Tot slot passeren nog twee minder luxe, maar wel karakteristieke houten voorbeelden van raamhorren. Het Zuiderzeemuseum heeft in haar collectie negen beschilderde rechthoekige raamhorren zonder snijwerk uit de negentiende eeuw. Hiervan hebben vier stuks korte pootjes aan de onderzijde om goed aan te kunnen sluiten in de opening. De horren zijn bespannen met horrengaas en beschilderd door W. Zandbergen. Een van de raamhorren is beschilderd met een havengezicht op het ijzergaas dat met porseleinen kopspijkertjes is vastgezet (afb. 7). De breedte is 109,5 cm en de hoogte 61,5 cm. Een enkel raamhor is in het verleden bespannen met een blauwe stof of blauw horrengaas om insecten te weren. Een voorbeeld is in 1965 door een fotograaf vastgelegd in de gemeente Staphorst en opgenomen in de fotocollectie van de RCE (afb. 8).
Zowel deze als alle bovengenoemde voorbeelden geven aanleiding om de omschrijving van chassinet in een nieuwe druk van Haslinghuis-Janse wat uitgebreider te presenteren. Het zou interessant zijn als er meer voorbeelden bekend worden. Amsterdam en andere grote steden in het westen geven de meeste kans om nieuwe voorbeelden te vinden.

7) Beschilderde raamhor in de collectie van het Zuiderzeemuseum. (collectie Zuiderzeemuseum 4282)

8) Eenvoudige raamhor met blauwe bespanning in een pand in de gemeente Staphorst. (foto P. Kuiper 1965, RCE PK-0119)

Verantwoording

Noten

1 Fock 2001.
2 Kooij 2013.
3 Fock 2001, p. 163.
4 Bouwkundigen spreken over voorzetramen aan de buitenzijde van een kozijn en achterzetramen aan de binnenzijde. Interieurhistorici doen het precies andersom.
5 Fock 2001, p. 241.
6 Met dank aan Anne van Geuns, conservator in Zwolle.

Literatuur

Fock, C.W. e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001
Kooij, Ben, *Historische zonwering, Gids Cultuurhistorie 17,* Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2013

BBA: Met elkaar weet je meer

Het is mei 2022 en de laatste afrondende vergadering. Het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) houdt na zevenentwintig jaar op te bestaan. Wat overblijft is een berg aan kennis en ervaring en de onontkoombare administratieve nasleep. Chris, Ben en Ronald blijven als vennoten van het eerste uur aan tafel zitten voor een vraaggesprek over hoe het begon, over bouwhistorie en de toekomst daarvan.

In 1995 richten Chris Kolman (1956), Ben Olde Meierink (1955) en Ronald Stenvert (1955) hun bureau op. Aanleiding vormt de samenwerking bij het maken van de reeks *Monumenten in Nederland*. De heren zijn dan al lang geen onbekenden van elkaar. Ronald ontmoet Chris als hij in 1974 bouwkunde gaat studeren aan de HTS in Zwolle. De keuze voor die opleiding is vrij pragmatisch: “Als Deventenaar ging je óf naar de Hogeschool voor de tropen óf naar de HTS in Zwolle”. Bouwkunde lijkt hem het makkelijkst. Voor zijn stage gaat Ronald in het derde jaar werken bij de gemeente Deventer en is betrokken bij de restauratie van het stadhuis. Afstuderen doet hij op de restauratie van het Adamanshuis in Zutphen. Daarvoor doet hij ook bouwhistorisch onderzoek, waarvan hij nog nauwelijks wat weet. Hij ontmoet er Dik Berends die uitlegt wat klezoren zijn. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) documenteert op dat moment nog veel, maar doet weinig aan theorievorming. Wel organiseert het instituut bijeenkomsten om te discussiëren.

Chris heeft van jongs af aan een fascinatie voor historische gebouwen. Hij overweegt dan ook in eerste instantie om in Delft te gaan studeren. Maar de weinig inspirerende omgeving doet hem toch besluiten gewoon naar de HTS in Zwolle te gaan. Daar studeert ook Dirk de Vries waarin hij met Ronald een geestverwant herkent. Samen met Dirk ervaren zij in Zwolle een tekort aan restauratieonderwijs en te weinig kennis van historische gebouwen. Hun verzoek om daar meer aandacht aan te besteden wordt uiteindelijk gehoord.

Voor zijn stage gaat Chris bij monumentenzorg in Kampen aan de slag. Hij kijkt er mee met de restauratieplannen voor de Nieuwe Toren. Na voltooiing van de HTS gaat hij werken bij een architectenbureau, maar het tekenen van broodjesvloeren en andere standaardconstructies bekoort hem niet. In zijn vrije tijd begint hij met het maken van een overzicht van de middeleeuwse huizen en kapconstructies in de Oudestraat in Kampen. Aanleiding daarvoor is een schema dat Dirk heeft gemaakt tijdens zijn stage bij de RDMZ. Aan de hand daarvan kan hij kapconstructies op kenmerken dateren. Uiteindelijk besluit Chris in 1981 middeleeuwse geschiedenis

te gaan studeren in Utrecht. Zijn interesse is zich meer gaan richten op de historische context van het bouwbedrijf en de maatschappij waaruit die voortkomt. Na zijn scriptie over de verstening van Kampen promoveert hij in 1993 op de bouwvoorschriften in die stad.[1]

Ronald doet na de HTS een universitair toelatingsexamen in Groningen om vervolgens samen met Dirk in 1980 kunstgeschiedenis te gaan studeren in Utrecht. Gelijk met hen begint ook Ben aan deze studie. Hij kent Dirk van zijn stage bij de RDMZ. Ben is na de MAVO verder gegaan naar de MTS. Maar zijn interesse in de lokale, Twentse architectuur en geschiedenis, zoals kasteel Twickel, houdt hem meer bezig zodat zijn opleiding er vervolgens bij inschiet. Na in militaire dienst te zijn geweest, solliciteert hij bij de RDMZ en wordt aangenomen voor het beheer van het stedenbouwkundig archief en historisch-geografisch onderzoek voor de aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten. In de avonduren behaalt hij zijn atheneumdiploma, een voorwaarde om kunstgeschiedenis te kunnen gaan studeren. Die studie duurt vervolgens langer dan gepland door de publicatie over *Monumenten van Losser* (deel 1) in 1980[2] en kasteel Ampsen in 1981.[3] Het bouwhistorisch onderzoek hieraan doet hij samen met Ronald. Met hem en Dirk gaat hij ook in het eerste jaar van de studie in Vezelay behandelde gebouwen bekijken op de juistheid van hun bouwgeschiedenis. Nog voor het afronden van zijn studie vertrekt Ben naar West-Berlijn. Hij gaat werken bij een bouwhistorisch bureau dat bezig is met de aanwijzing van het tuindorp Staaken als monument. Daarvoor worden door hem bijna duizend ex- en interieurs van arbeiderswoningen uit de jaren 1914-17 bezocht en beschreven. Ook Wederopbouwonderzoek is daar dan al actueel. Uiteindelijk sluit hij in 1988 in Berlijn zijn studie af met de doctoraalscriptie over de receptie van het Hollandse classicisme bij de Overijsselse adel. Een jaar later komt Ben terug naar Nederland om bij de provincie Utrecht te werken aan het MIP, dat in Utrecht niet beperkt bleef tot de periode 1850 -1940 maar ook alle architectuur van daarvoor en daarna tot circa 1955.

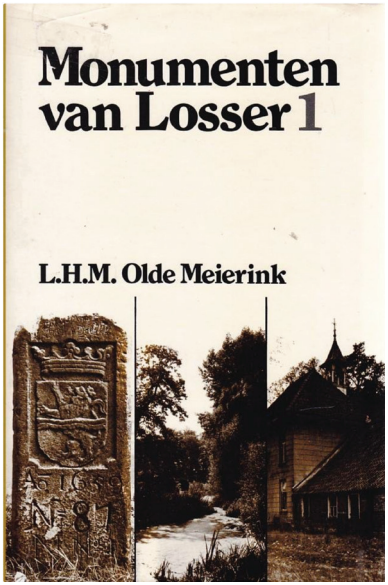

Monumenten in Losser 1 uit 1980.

Ronald studeert in 1984 af op de ontwikkeling van woonhuisgevels in Deventer en Zutphen en gaat werken bij de universiteit. Zijn scriptie schrijft hij op een ZX spectrum+ op basis van een op een mainframe-computer gegenereerde gegevens om aan de hand van stilistische kenmerken woonhuisgevels te kunnen dateren. Dat lukt uiteindelijk voor 20%.

De ZX Spectrum+ uit 1984 met connectie voor de (niet afgebeeld) cassetterecorder als opslagmedium.
(foto Ronald Stenvert)

Eén van de eerste vergaderingen over Monumenten in Nederland in 1995 in het Schellingerhuis in Zeist.
(collectie BBA)

Doordat als tegenprestatie voor de overdracht van de fotocollectie topografisch materiaal van de faculteit kunstgeschiedenis aan de RDMZ geld beschikbaar is gekomen, kan hij een promotieonderzoek beginnen dat in 1991 resulteert in een proefschrift waarin met behulp van de personal computer architectuurtraktaten met bestaande gebouwen wordt vergeleken.

Chris begint na zijn promotie een eigen bouwhistorisch bureau, maar merkt dat zijn kennis te beperkt is om dit alleen te kunnen. Ronald, die deel uitmaakte van de monumentencommissie van Zutphen en onderzoek doet naar de Hof van Vlodrop aldaar, komt tot dezelfde conclusie. Hij wordt door Ton Schulte van de RDMZ gevraagd om mee te werken aan een nieuwe versie van het kunstreisboek, de reeks *Monumenten in Nederland*. Schulte denkt oorspronkelijk aan twee teams, maar gaat in zee met het team Chris, Ronald en Ben. De laatste is in de tussentijd met de landschapsarchitecten Eric Blok en Peter van Oosterhout het bureau voor historische parken en tuinen SB4 begonnen.
BBA wordt in oktober 1995 opgericht om als team voor *Monumenten in Nederland* te kunnen werken. Voor de delen Utrecht en Noord-Brabant liggen op dat moment de manuscripten al gedeeltelijk klaar. Toch wordt besloten om voor Noord-Brabant alsnog alle beschreven locaties te bezoeken om de tekst te controleren en eventueel aan te vullen. Het streven is om elke zes maanden een nieuw deel te leveren, maar negen maanden blijkt uiteindelijk het hoogst haalbare. De aanpak om het werk op te splitsen in type gebouwen blijkt niet handig en besloten wordt over te gaan op een verdeling in clusters. Daardoor blijft de hoeveelheid tekst en de diepgang overzichtelijker. De werkverdeling is ook helder: Ronald kijkt of het klopt en Chris of het in het concept past. Daarna kan het naar de tekstredactie. Dat de reeks niet de plek is om nieuwe inzichten te introduceren, blijkt bij het deel over Groningen als ophef ontstaat over de dendrochronologische datering van een aantal kerken. Een ander probleem is het vinden van meelezers met voldoende regionale kennis.

Na de eerste drie jaar is een punt bereikt om plannen te gaan maken over de wijze waarop het bureau door kan gaan na *Monumenten in Nederland*. De eerste opdrachten voor bouwhistorisch onderzoek worden aangenomen, zoals kasteel De Haar en Trompenburg. Ben gaat daarmee aan de slag. In 2000 komt André Vier-

sen het bureau versterken. Voor het schrijven aan *Monumenten in Nederland* worden nieuwe auteurs aangetrokken, achtereenvolgens: Sabine Broekhoven, Saskia van Ginkel-Meester en Elisabeth Stades-Vischer.

Als de reeks *Monumenten in Nederland* in 2005 is voltooid, neemt Chris de rol van bureaucoördinator op zich om de groeiende stroom van uiteindelijk ruim 900 opdrachten in goede banen te leiden. Het aannemen van grote projecten is mogelijk doordat het team inmiddels is gegroeid tot acht onderzoekers en twee redacteuren en door de goede netwerken binnen het onderzoeksveld. De opdrachten bestaan in eerste instantie nog vooral uit onderzoek naar gebouwen uit de vijftiende, zestiende of zeventiende eeuw. Gestaag komt daar ook de jongere bouwkunst bij, waarvan Radio Kootwijk één van de eerste is. Dankzij *Monumenten in Nederland* is voor dit soort onderzoek een ruim referentiekader voorhanden.

Bij Ronald groeit de interesse voor jongere bouwkunst vrij snel. Enerzijds is dat een reactie op de bouwhistorici die vooral met de middeleeuwen bezig zijn. Anderzijds is er ook de nieuwsgierigheid naar onbekende fenomenen die veelal van relatief recente datum blijken te zijn. De interesse leidt vervolgens tot het schrijven van diverse artikelen en de vraag vanuit de RCE om publicaties te maken over baksteen[4] en kerkkappen na 1800.[5] Het biedt hem en het bureau de mogelijkheid om een specialistisch kennisgebied verder uit te bouwen.

Overzicht van de pomphal met de stoommachines van het Ir. D.F. Woudagemaal (1916-1920) tijdens het bouwhistorisch onderzoek in 2012.
(foto BBA)

Het vergroten van de kennis is gedurende de zevenentwintig jaar dat BBA actief was altijd een belangrijk onderdeel geweest. “Bij elk project ontdek je toch weer iets nieuws” zegt Ben. “Kennis bouw je geleidelijk aan op. Na verloop van tijd komt er lijn in en ontwikkel je tot specialist”. Chris haakt daar vanuit de praktische kant op aan: “Bij een bureau met meerdere vennoten levert specialisatie veel op door de mogelijkheid om je op de kennislacunes te profileren. Als dat met een duidelijke projectmatige aanpak van vraag, tijd en bemensing wordt gecombineerd, kan op tijd een product met diepgang worden geleverd. Belangrijk daarnaast is ook de samenwerking met andere disciplines zoals landschapsonderzoek om gebouwen en infrastructurele werken in een bredere context te kunnen plaatsen”.

Deel van het lege Groothandelsgebouw in Amsterdam (1931-1934) tijdens het bouwhistorisch onderzoek in 2017. (foto BBA)

Op de vraag hoe zij de ontwikkeling van het vak bouwhistorie hebben ervaren, wordt de komst van de commerciële bureaus gezien als een professionaliseringslag. “In het begin waren bureaus vaak meer gedreven door een inhoudelijke interesse en minder praktisch ingesteld”. Er is ook een duidelijke toename van het bouwhistorisch onderzoek ontstaan door de vraag vanuit de gemeenten. Daarbij bestaat wel de indruk dat dit sterk afhankelijk is van personen in de betreffende gemeenten. De achterliggende reden van het onderzoek is niet altijd duidelijk. Is het de behoefte aan kennis over het gebouw of gaat het om het voldoen aan procedurele verplichtingen? De architecten waar in de loop der tijd een band mee is opgebouwd gebruiken de rapporten vooral om hun plan te kunnen onderbouwen.

De vraag hoe de toekomst van de bouwhistorie er uit moet zien, beantwoordt Ronald met een tegenvraag: “waarvoor dient het en wat is de impact?” Onderzoek is voor veel bouwhistorici naast bureauwerk vaak vooral een persoonlijke interesse. Hij hoopt dat vanuit de RCE de aanzet wordt gegeven om leemtes in de kennis te vullen, zoals die over jonge bouwmaterialen. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van kunststof. Ook het uitwerken van oud onderzoek is zinvol, maar het is vooral belangrijk daarbij in het oog te houden hoe en waar die kennis kan worden ingezet. Aansluiting op de actualiteit is belangrijk, zoals het bekijken van duurzaamheid vanuit een bouwhistorisch perspectief of aspecten als het verdwijnen van fenomenen zoals koetshuizen. Met dit laatste onderwerp is Ben actief bezig. Ronald wijst erop dat het daarbij om koetshuizen bij kastelen gaat, maar hoe zit het met de stallingsmogelijkheden in de steden? Een onderzoeksagenda zou een goede zaak zijn, maar dan wel met de vraag hoe regionaal of lokaal die zou moeten zijn. Of de bouwhistorische rapporten die nu worden gemaakt een basis kunnen zijn voor verder onderzoek is twijfelachtig. Die zijn in verreweg de meeste gevallen toch met een ander doel gemaakt. Als laatste opmerking wil Ronald kwijt dat hij zich verbaast over de scheiding tussen bouwhistorie en architectuur, interieur en dergelijke. Wat hem betreft zou het meer moeten gaan over de historische gebouwde omgeving als geheel en de rol van de ruimte in plaats van enkel materiaal en constructie.

Nu het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis officieel is opgeheven betekent dat niet dat de heren achter de geraniums gaan zitten. Ben is voorlopig bezig met het al genoemde koetshuizen project en Ronald is nog actief als docent aan de HBO+ en als commissielid. Daarnaast is hij bezig met een onderzoek naar nieuwe bouwmaterialen en geeft hij aan graag kennis te willen delen met collega's.
Chris moet eerst de administratieve zaken nog afronden. Daarna hoopt hij weer wat historisch onderzoek te kunnen oppakken met betrekking op de IJsselstreek.

ME

Het BBA-team in 2016.
(foto BBA)

Verantwoording

Noten

1 Kolman 1993.
2 Olde Meierink 1980.
3 Olde Meierink 1981.
4 Stenvert 2012 (1) en 2012 (2).
5 Stenvert 2013.

Literatuur

Kolman, Chr.J., *Naer de eisch van 't werck: De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650*, Utrecht 1993
Kolman, Chris, Ben Olde Meierink, Ronald Stenvert, e.a., *Monumenten in Nederland (12 delen)*, Zwolle 1996-2005
Olde Meierink, L.H.M., *Monumenten van Losser 1*, Losser 1980
Olde Meierink, L.H.M., *Ampsen. De geschiedenis van een Gelders kasteel en zijn bewoners*, Lochem 1981
Stenvert, Ronald, *Biografie van de baksteen 1850-2000*, Zwolle 2012 (1)
Stenvert, Ronald, 'Jongere baksteen, textuurschommelingen', in: *Michiel van Hunen (red.), Historisch metselwerk, instandhouding, herstel en conservering* (2012) p. 26-39 (2)
Stenvert, Ronald, *Kerkkappen in Nederland 1800-1970*, Zwolle 2013

Ronald Stenvert

Bolwoningen in ’s-Hertogenbosch

Voor een bouwhistoricus is het intrigerend om onderzoek te doen naar een gebouw waar hij zelf bij had kunnen zijn toen het gebouwd werd. De aanleiding voor het onderzoek was ook opmerkelijk; tijdens de uitzending van het songfestival kwam het kort in beeld en dat versterkte de vraag bij de gemeente of een status als gemeentelijk monument te overwegen viel.[1]

Natuurlijk is het moeilijk om een keuze te maken uit de ruim negenhonderd onderzoeken die in het ruim 25-jarig bestaan van BBA zijn uitgevoerd. Kerken, kastelen, buitenplaatsen, stadhuizen, bioscopen en industriegebouwen werden in die periode onderzocht. Te constateren valt dat in de recente jaren de aandacht verschoof naar gebouwen uit de jongere periode, uit het interbellum, uit de wederopbouw of zelfs van daarna. Daarom is de keuze gevallen op één van deze potentiële ‘Post-65’-gebouwen, of eigenlijk een serie van vijftig gelijkaardige gebouwen die in een parkachtige vorm zijn gegroepeerd in de Bossche buitenwijk de Maaspoort. Ontwerp, ontwerper en materiaalgebruik maken ze bijzonder.

1) De bolwoningen in 's-Hertogenbosch. (foto Ronald Stenvert)

Dries Kreijkamp

De Bossche bolwoningen zijn het geesteskind van kunstenaar Dries Kreijkamp (1937-2014) die zich vele jaren met passie heeft gewijd aan het ontwerpen van bolwoningen. Dat was al zo toen hij in 1970 op bolwoningen afstudeerde aan de TH in Delft. Zijn fascinatie lag vooral in het feit dat bolwoningen milieuvriendelijk en energiezuinig kunnen zijn. Na een korte tijd in het buitenland begon hij in 1977 aan enkele prototypen gemaakt van segmenten polyester

met polyurethaanschuimvulling (PU-schuim). Dat leverde wel een goede bolvorm op, maar ook een brandbaar eindproduct. In 1979 stichtte de DSM-bouw een firma op die Polymeren Glasvezel Versterkt Cement (PGVC) ging produceren. Aan een mengsel van polyester, styreen en cement werd glasvezel toegevoegd. Met dat product kon aan beide zijden van een kern van PU-schuim een centimeter dikke brandveilige laag aangebracht worden. De beide bolhelften vervingen uiteindelijk de oorspronkelijke twee keer zes bolsegmenten.
Het project van de bolwoningen viel net buiten het in 1968 opgezette Programma Experimentele Woningbouw, maar kon toch subsidie krijgen van de opvolger van dit programma. In het kader daarvan kwam Kreijkamp rond 1978 in contact met de gemeente 's-Hertogenbosch. Wethouder Ton Lensen nam uiteindelijk de verantwoording voor de bouw van vijftig bolwoningen.
Opnieuw moest er aan het ontwerp gesleuteld worden. De bol kreeg geen ingang halverwege de achterzijde, maar ze werden alle op een cilinder van gewapend beton gezet. Volkshuisvestingseisen schreven voor dat nieuwe woningen een ingangsportaal moesten hebben en dat werd de cilinder. Ook inwendig kwam er per bol een skeletconstructie van in totaal een dertiental betonnen elementen. De bollen hebben een doorsnede van 5,77 m en een totale hoogte van 8 meter. Ze zijn in enkele groepjes in het landschap geplaatst. De bouw startte in oktober 1983 en oplevering was in juni 1984.
Kreijkamp had grote plannen met zijn bolwoningen. Gedacht was dat er wel tweehonderd

2) Interieur van een van de bolwoningen. (foto Ronald Stenvert)

in 's-Hertogenbosch gebouwd konden worden en ook voor bouw op andere plekken bestonden plannen. Daar kwam evenwel niets van. In Rotterdam waren er vijftien gepland, maar door hevige oppositie van lokale architecten zag men er uiteindelijk toch van af. Dit niet in de laatste plaats omdat ze door één van de critici gekarakteriseerd werden als 'een tennisbal op een koker van leeggerold toiletpapier'. Energiebesparing vond men destijds minder belangrijk, zwaarder woog het feit dat een kunstenaar, en geen architect, de bolwoningen had ontworpen. Ondenkbaar vond men dat in de Maasstad. De daar gebouwde kubuswoningen van Piet Blom vond men al erg genoeg.
Energiezuinig bleken de bolwoningen uiteindelijk wel, maar onderhoudsarm minder. Ramen werden vervangen, de buitenzijde van de bollen voorzien van een laag vezelpapier en omdat de

luchtverwarmingsinstallatie niet optimaal functioneerde, voegde men enkele radiatoren toe. Tenslotte kregen alle bollen een schuurtje in de vormentaal van Kreijkamp, maar om onbekende reden uiteindelijk niet naar zijn genoegen.
Wat gerealiseerd werd is een bollenveld vol tevreden bolbewoners en een gemeente en bevolking die zich in gaan zetten voor de status van gemeentelijk monument.
Onderzoek naar de bolwoningen versterkte alleen maar de constatering dat het intrigerende bouwwerken zijn, op het snijvlak van kunst, architectuur, experimentele vormen en vernieuwende bouwmaterialen. Er opende zich een hele wereld van alternatieve woongebouwen met gebogen vormen en als meest iconische het *Futuro House* uit 1964 van de Finse ontwerper Matti Suuronen. Er blijken vele andere futuristische vormen te bestaan in deze categorie Bubblemania. Voor liefhebbers zijn er op het internet mooie voorbeelden van te vinden en ook figureren de Bossche bolwoningen er.

Verantwoording

Noten

1 'Bolwoningen op de Bossche monumentenlijst', nieuwsbericht op https://www.erfgoedshertogenbosch.nl/actueel/bolwoningen-op-de-bossche-monumentenlijst d.d. 3 mei 2022.

Jan Kamphuis: Tussen Meccano en kantelen

We hebben met Jan (1956) afgesproken op het terras van café de Oude Marepoort in Leiden. Fietsend van werk naar huis heeft hij wel even tijd voor een gesprek en een biertje, maar... hij moet wel op tijd thuis zijn! Na het heffen van het glas en een kort relaas van een week kastelen kijken gaat hij in op de vraag hoe hij in de bouwhistorie terecht is gekomen.

Monumenten interesseerden hem in eerste instantie eigenlijk niet, behalve dan kastelen op de lagere school. Hij wilde de officiersopleiding doen aan de KMA in Breda, maar koos voor Delft vanwege zijn plezier in het bouwen met Meccano: het zou werktuigbouw moeten worden. Toch waren het de kastelen die hem naar de colleges van professor Renaud bij bouwkunde lokten. Hij studeerde er in 1986 bij Jan Raue af als architect op kasteel Nederhemert. “En niet bij Temminck Groll, die teveel op de kunsthistorische kant zat met studenten uit Leiden”. Voor Jan was het een inspirerende periode waarin door de samenwerking bij het afstuderen, de gemeenschappelijke interesse en excursies naar kastelen hechte banden ontstonden.

Een eigen bureau

Afstuderen in de jaren tachtig bood weinig kans op een betaalde baan. De bouwhistorische wereld met bureaus en instanties zoals we die nu kennen bestond nog niet. Wel werden losse opdrachten voor bouwhistorische inventarisaties bij de TU aangeboden door de Rijksgebouwendienst (RGD), gefinancierd via de zogenaamde ‘derde geldstroom’.[1] Om grotere opdrachten te kunnen aannemen, zoals het onderzoek naar kasteel Brederode, besloot Jan met studiegenoot Taco Hermans een bureau te beginnen. Samen onderzochten zij vervolgens ook Huis Doorn en Slot Loevestein. Maar omdat het bureau nauwelijks rendeerde vertrok Taco in 1988.

Kasteel Nederhemert in ruïneuze staat met noodkap in 1989.
(foto Paul van Galen, RCE 297.552)

Als ‘Kamphuis, bureau voor bouwhistorie’ gaat Jan verder met inventarisaties voor gemeenten. “Dat waren lastige opdrachten omdat de hoeveelheid werk en dus de prijs moeilijk was in te schatten en daardoor vaak te goedkoop uitviel”. De decentralisatie die gemeenten dwong een eigen monumentenbeleid te gaan voeren bood nieuwe kansen. Zo gaat Jan voor de gemeente Breda rond 1990 ook onderzoek doen gericht op het beoordelen van bouwplannen. Van Wim Weve had hij gehoord over diens manier van waardenstellen.[2] Breda bood de mogelijkheid dit verder in de praktijk te brengen en in vereenvoudigde vorm uit te werken. Het leidde tot een rapportvorm met naast de nu algemene waardestellingsplattegronden ook samenvattingen van de bouwgeschiedenis en waardering. Daarmee werd aan een behoefte van de welstandscommissie voldaan. Bij offerteverzoeken werden de rapporten voor Breda als voorbeeld meegestuurd en blijkens de stroom aan nieuwe opdrachten goed ontvangen. Daarmee groeide ook het bureau geleidelijk met werknemers en studenten die er stage liepen. Om toch het risico van vaste krachten te spreiden werd met het IBID uit ’s-Hertogenbosch een derde bureau opgericht, het Facilitair Bureau voor Bouwhistorie dat dienst deed als arbeidspool.

Rijksgebouwendienst

Maar een groeiend bureau vraagt ook om veel leiding en dat was eigenlijk niet waar het voor Jan om was begonnen. “Ik wilde zelf weer inhoud geven aan mijn werk” en nadat verschillende medewerkers waren vertrokken besloot hij in 2004 om te solliciteren naar de functie van 'senior raadgevend ingenieur' bij de RGD, het huidige Rijksvastgoedbedrijf (RVB). Het feit dat bouwhistorie daar met andere disciplines is ingebed bij cultuurhistorie spreekt hem aan. De vraag waarom en wanneer gebouwen zijn gewijzigd is met de loop der tijd voor Jan steeds belangrijker geworden. Als voorbeeld noemt hij de aanpassingen aan kastelen ten behoeve van de veranderende eisen die aan status en representatie werden gesteld. Bouwhistorie die het gebruiksaspect beter kan duiden levert waardevolle inzichten in de gedachten achter de materie. Wat was de reden voor de bouw of de verbouwing? In dat opzicht betreurt hij het dat in rapporten het gebouw en de bouwsporen nauwelijks aan een bredere analyse worden onderworpen. “Het zou een meerwaarde zijn die het rapport voor zowel de (eind)gebruiker als de wetenschapper ook interessanter maakt."

Vanuit zijn functie bij de RGD raakt Jan opnieuw betrokken bij de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek. In 1999 had hij al meegewerkt aan de tweede versie van dit document waarvan in 2009 de vernieuwde versie verscheen. “In de eerste versie van de RDMZ ontbraken de waarderingsplattegronden. De RGD had daarnaast eigen richtlijnen voor documenteren om tot een gestandaardiseerd product te komen. In de tweede versie werden beide gebundeld en kreeg het waardestellend onderzoek een prominente rol”. Bij de vernieuwde versie in 2009 was één van de achterliggende ideeën om door een eenduidige werkwijze offertes beter vergelijkbaar te maken. Nu dertien jaar later en in aanloop naar de vierde versie blijkt dat er meer behoefte is

aan richtlijnen om opdrachten goed te kunnen wegzetten. Ook wordt nagedacht over hoe onderzoek beter 'consumeerbaar' is. Net als in het begin bij de gemeente Breda moet een rapport snel en efficiënt informatie geven op vragen die spelen.

Over de toekomst van de bouwhistorie is Jan minder optimistisch. In zijn ogen wordt er te weinig kwaliteit geleverd, is er teveel concurrentie waardoor geen tijd beschikbaar is voor diepgang en is de huidige opleiding en erkenningsregeling niet voldoende. "Bouwhistorie dreigt tot een administratieve verplichting te verworden, zonder dat er veel waarde aan wordt toegekend aan de praktische toepasbaarheid van het onderzoek. Dat leidt uiteindelijk tot inflatie van het onderzoek. Gemeenten zouden hogere eisen moeten stellen aan de ontvankelijkheid van een rapport, iets dat nu alleen gebeurd bij gemeenten met een eigen bouwhistoricus". Als oplossing denkt hij aan gerichte opleidingen voor erfgoedmedewerkers van gemeentes. "Daar ligt een verantwoordelijkheid. Als die weten waar op te letten kunnen ze ook om kwaliteit vragen die de bureaus moeten gaan leveren". Daar zou de lat ook hoger moeten liggen. Hij hoopt dat de komende richtlijnen daar een bijdrage aan gaan leveren. Jan zou ook kiezen voor een samenvatting boven een uitgebreide beschrijving, maar die is wel afhankelijk van de kwaliteit van de analyse en daarmee van degene die het rapport maakt. Of de gemeenten zelf het onderzoek zouden moeten oppakken laat hij in het midden.

Met de vrije tijd volgend jaar na zijn pensioen, heeft hij al de nodige plannen. Daarvan noemt hij als eerste de bouwhistorische analyse van zijn Triumph STAG. Want over de bouwwijze van deze auto valt nog het nodige te publiceren. Het spelen met meccano zit er dus nog steeds in, net als de alleen maar groter geworden passie voor kastelen. Jan wil verder met het onderzoek naar de ontwikkeling van de zestiende-eeuwse appartementen in kastelen en de afleesbaarheid van de daarbij horende mores. Maar vooral ook met andere kasteelonderzoekers samen kijken, samen discussiëren, je kwetsbaar opstellen en theorieën poneren om opnieuw te gaan kijken, beter te begrijpen en verder te komen met je ideeën. Dit is ook de wijze waarop Jan altijd heeft gevonden en uitgedragen hoe bouwhistorisch onderzoek moet worden bedreven. Samen onderzoeken en met gebruik van elkaars kennis werken aan kwalitatief onderzoek zodat dit praktisch inzetbaar is én het vakgebied verder helpt.

ME

Verantwoording

Noten

1 Zie het interview met Jan Dröge op pagina 78-82 in deze Nieuwsbrief.
2 Zie het interview met Wim Weve en zijn artikel op pagina 4-12 in deze Nieuwsbrief.

Jan Kamphuis

Die kasteelheren waren nog zo dom niet zeg!

Als grapje hadden de interviewers, Maarten en Edwin, bijgaand plaatje toegevoegd. Dat inspireerde mij tot deze overpeinzing.
Eén van de belangrijkste eigenschappen, die een bouwhistoricus moet hebben is 'eeuwige twijfel' aan de eigen waarnemingen en interpretaties. Daarom is het goed om tijdens een onderzoek een klankbord te hebben, of nog beter: het onderzoek samen met een andere bouwhistoricus uit te voeren. En na enige tijd de bevindingen weer eens tegen het licht te houden.

Ruïne van Brederode

Als voorbeeld de ruïne van Brederode. Taco Hermans en ik waren in 1988 heel trots dat wij de ruïne 'ontmaskerd' hadden: in de loop der tijd was men vergeten dat de lage walmuren in de negentiende eeuw gereconstrueerd waren. In een eeuw tijd hadden deze muren zoveel patina gekregen dat zij als middeleeuws waren geïnterpreteerd.[1]

Zo'n 20 jaar later konden we dit onderzoeksresultaat aanscherpen: bij Brederode was geen sprake van een echt verdedigbaar kasteel, maar van een representatief gebouw met de architectonische kenmerken van verdedigbaarheid.
En weer tien jaar later kwamen we tot de conclusie, dat het veertiende-eeuwse kasteel Brederode feitelijk als een luxe villa is gebouwd.[2] In een volledig gesepareerd gedeelte van het kasteel was het woongedeelte van de kasteelheer gerealiseerd, dat in appartementen was opgedeeld. Gescheiden van dit privéwoongedeelte was in een aparte vleugel de zaal ondergebracht. De functie wonen was dus volledig gescheiden van de representatieve functies die de kasteelheer moest vervullen. En tenslotte de verdedigbaarheid: door de nieuwe inzichten in de logistiek van het kasteel bleek dat de weergang van de donjon alleen via de privévertrekken van de kasteelheer bereikbaar was. Feitelijk was deze weergang daardoor on-

Kasteelruïne van Brederode bij Santpoort in 2007. (foto Albert Speelman, RCE 13795-54673)

toegankelijk voor soldaten die de wacht hadden moeten houden.
De veertiende-eeuwse weergang was kennelijk een uitzichtplatform, voorbehouden voor de familie en hun vrienden. Hier werd niet gevochten, maar geborreld! Ik hoop op veel respons op deze stelling en ben benieuwd wanneer en hoe we dit beeld moeten bijstellen, of juist verdiepen...

Verantwoording

Noten

1 Kamphuis en Hermans 1990.
2 Allan, Hermans en Kamphuis 2020.

Literatuur

1 Kamphuis, J. en D.B.M. Hermans, 'De Ruïne van Brederode', in: *Bulletin KNOB* 4 (1990) p. 2-25
2 Allan, Co, Taco Hermans en Jan Kamphuis, *Ruïne van Brederode, Hollands kasteel met een bewogen verleden*, Utrecht 2020

Jan Dröge: Specialist in de Leidse bouwarchieven

Ontdekking van de bouwhistorie

Voor het interview met Jan Dröge (1953) hebben we afgesproken bij *Erfgoed Leiden en Omstreken*. Dat is voor Jan geen onbekende plek: hij is er meermaals te vinden in de studiezaal. Je zou rustig kunnen stellen dat hij er kind aan huis is: toen hij een keer erg “lastig” werd met het opvragen en vrijwel direct weer terugsturen van archiefdozen, kreeg hij zelfs een keer een koel plekje tussen de archiefstellingen toebedeeld, zodat dat de archivaris heel wat wandelingetjes van en naar het archief bespaarde. Je zou denken dat Jan, met inmiddels zoveel kennis van “het Leidse” een echte Leidenaar is. Zijn wieg stond echter een heel stuk noordelijker: in Slochteren.

Maar we zijn niet gekomen om te spreken over dat, volgens Jan, meest indrukwekkende gemeentearchief van Nederland. Jan had aanvankelijk ook geen studie voor ogen die hem zo bekend zou maken met archiefbronnen. Eerder had hij het idee opgevat om boswachter te worden. Maar helaas voor de Nederlandse bossen werd hij afgewezen na de toelatingstest. Uiteindelijk besloot hij, gezien zijn interesse in oude gebouwen, in 1971 naar Delft te gaan om restauratie te studeren. Voor zijn stage deed hij ervaring op bij Van Hoogevest, waar hij onder andere betrokken was bij de Sint Jan en Agnietenkapel, beiden in Gouda. Bij dat laatste project kreeg hij de opdracht om drie grote

Bij Janville: Helaas een ‘stad’ met weinig bouwhistorie, dus toch maar gekozen voor Leiden! (Eigen foto)

kloosterkozijnen die tevoorschijn kwamen na het ontpleisteren in te meten. Bij het uitwerken van de gedetailleerde geveltekeningen kwam hij voor het eerst achter een bouwhistorische curiositeit: hij werd er fijntjes op gewezen dat hij linksdekkende pannen had getekend! De eerste kennismaking met Leiden was Pieterskerkgracht 9, *Ars Aemula Naturae*, waar letterlijk een bureau werd neergezet om alles in te kunnen meten.

Na acht jaar Delft – ietwat uitgelopen door mechanica en bouwfysica – ging hij eerst in militaire dienst. Hij werkte toen al enige jaren bij architectenbureau Koreman en Raue, waar hij al de nodige praktijkervaring op deed. Helaas miste hij door zijn dienstplicht de start van de restauratie van *Ars Aemula Naturae*: op 10 juli moest hij opkomen, en de dag erop was de aanbesteding. Na zijn diensttijd werkte Jan bij enkele restauratie-architecten, Boudewijn Veldman en Frank Mulder, maar was hij ook al op geheel eigen wijze met eigen onderzoek bezig, vooral op basis van archiefstukken. Door de zogenaamde derde geldstroom kwam daar verandering in. In dienst van Technische Hogeschool (later TU) kreeg hij verschillende opdrachten van het Rijksvastgoedbedrijf voor onderzoek. De projecten waren zeer divers. Jan noemt Rapenburg 26 in Leiden, maar ook de oude Tweede Kamer en het voormalige Logement van Amsterdam in Den Haag.[1]

Een eigen bureau

Toen de derde geldstroom in 1986 stopte, begon hij definitief een eigen bureau. Inmiddels volop bekend met Leiden was zijn eerste opdracht het Pesthuis, dat startte als opdracht van het RGD, maar dat in de tussentijd was overgenomen door de gemeente waarvoor hij de klus afmaakte. Met de combinatie van een eigen bureau en inmiddels een gezin met drie dochters zou je niet denken dat er nog ruimte was om te studeren. Hij vond in de avonduren nog tijd om aan de Rijksuniversiteit Leiden Kunstgeschiedenis en Archeologie te volgen met als specialisatie architectuurgeschiedenis en kunstnijverheid. Dat hij als afstudeeronderwerp aanvankelijk zijn oog liet vallen op de negentiende-eeuwse

De Agnietenkapel in Gouda vóór de restauratie in 1972. (RCE 147.531)

stadsarchitect Jan Willem Schaap werd in die tijd niet echt gewaardeerd. Uiteindelijk koos hij voor het voormalig Logement van Amsterdam, waar hij bij Ruud Meischke, Henk Zantkuijl en Willemijn Fock in 1988 afstudeerde. De laatste haalde hem in 1985 ook binnen bij de redactiecommissie voor het Leids Jaarboekje.

Ondanks alle opgedane kennis over het restauratievak en architectuurgeschiedenis stond de bouwhistorie aan het begin nog in de kinderschoenen. Als beginnend bureau moest je vooral zelf het wiel uitvinden, al was er zeker al wel kennisuitwisseling met vakgenoten. Vroeger lag daarbij de focus voor Jan wellicht nog teveel op het archief, waardoor het documenteren van het gebouw zelf een beetje het ondergeschoven kind werd. Tegelijk was al die teken- en inmeetervaring heel waardevol geweest om beter te leren kijken, iets wat hij later zijn studenten bij de Hogeschool ook zou leren. Met de komst van de richtlijnen werd wel meer richting gegeven, wat ook in de communicatie naar de opdrachtgever beter werkt. Toch blijft de gemiddelde ontwikkelaar het zien als eenzelfde soort hobbel als een asbestinventarisatie. Bovendien zie je als bureau-onderzoeker niet vaak wat er met de uitkomsten van je onderzoek gebeurt.
Dat kijken leverde ook veel leuke en interessante vondsten op. Het pand Oude Singel 118 in Leiden, dat een hele rijke stucwerkgang bezit, heeft een opvallend kale afwerking in het trappenhuis. De contouren van de wanddecoratie en van het koepelplafond waren echter nog steeds zichtbaar voor de goede beschouwer. Leuk bij hetzelfde pand was ook de oude loden hemel

De rijk gedecoreerde stucwerkgang van Oude Singel 118 in 1991.
(Erfgoed Leiden en Omstreken)

waterafvoer die men in een zandsteenkleur had geschilderd. Verder kunnen enkele grote Leidse projecten genoemd worden zoals Museum voor Volkenkunde, het Academiegebouw en uiteraard de Pieterskerk.[2] Een echte topvondst was wel de gevel van het stadhuis van Leiden, waarvan men altijd vermoedde dat deze in 1595 nieuw was gebouwd. Het bleek echter te gaan om een verbouwing van een oudere, gotische gevel. Door deze te voorzien van nieuwe topgevels en een trapbordes, ontstond de huidige renaissance-

gevel. Later volgden nog enkele aanpassingen en uitbreidingen aan de gevel. Dit bleek niet alleen uit onderzoek van de gevel zelf, maar ook uit speurwerk in het archief, waar onder andere veel correspondentie tussen stadssecretaris Jan van Hout, Lieven de Key en Lüder van Bentheim te vinden is (zie het bijgaande artikel).

Onderwijs en commissies

In 2000 werd Jan gevraagd om als stafdocent les te geven en studenten te begeleiden bij de post-HBO opleiding Restauratie en Bouwhistorie in Utrecht. Achttien jaar was hij aan de opleiding verbonden waar hij studenten onderwees in verschillende aan de bouwhistorie verwante vakken: historische bouwmaterialen en constructies, geschiedenis van het bouwvak en uiteraard de bouwhistorie zelf. Maar hij noemt toch vooral het veldwerk als leukste onderdeel in de opleiding. "Scholing is erg belangrijk, en de opleiding voorziet zeker in een behoefte." Opvallend is de grote diversiteit aan achtergronden die studenten hebben. Dezelfde motivatie heeft Jan gehad in het vele commissiewerk dat hij sinds 1989 heeft gedaan. De drijfveer was vooral om aandacht voor het vakgebied te creeren. Het met zijn allen tot iets komen geeft altijd een goed gevoel. Diverse gemeenten hebben van zijn kennis gebruik mogen maken: van Delft, Leiden en Gouda tot Bergen op Zoom, Oosterhout, Venlo en Sittard-Geleen en weer Delft. Nu resteert alleen nog de Erfgoedcommissie van Alphen aan den Rijn.

Als blik in de toekomst wacht Jan met interesse de komst van de nieuwe richtlijnen af. Hij ziet daarin wel een onderscheid in de praktische, objectgerichte kant van het vak die de markt bedient en het echte diepgaandere onderzoek. Hij spreekt de hoop uit dat voor het documentaire onderzoek meer ruimte komt bij gemeenten.

Excursie in Mechelen (België) in het kader van de post-HBO opleiding Restauratie en Bouwhistorie in 2017.
(foto Patrick Bosman)

Leiden is altijd de hoofdmoot geweest sinds Jan een eigen bureau begon. Dat werd nog eens versterkt doordat hij ook in zijn vrije tijd overkoepelende thema's oppakte zoals huizenonderzoek en bouwblokonderzoek waarover in het archief van alles te vinden is. Daarbij wordt vooral gelet op de bouwkundige zaken: inbalken bij de buren, gemene muren, erfdienstbaarheid, kozijnen op de erfgrens om een aantal zaken te noemen. De hobbymatige kant zal zeker, ook nu Jan met pensioen is, blijven. Jan somt meerdere

uiteenlopende zaken op die hij al wel heeft opgepakt, maar nog niet naar tevredenheid heeft uitgewerkt: het onderzoek naar architect Schaap, het gebruik van natuursteen in Leiden in de zeventiende en achttiende eeuw. Zo hoopt hij eindelijk ook tijd te hebben om de Leidse bouwkeuren en dakdeksubsidies verder uit te diepen en tot een goed verhaal uit te werken. Als goed tegenwicht van al dat archiefonderzoek gaat Jan er ook graag met de fiets of wandelend op uit. De boswachter in hem blijkt ook nog steeds aanwezig: gewapend met een professionele verrekijker mag hij graag vogels spotten!

PB

Verantwoording

Noten

1 Zie hiervoor ook de later hierover verschenen publicatie. Dröge 2004.

2 Naar aanleiding van de restauratie en het onderzoek is in 2011 de monografie van de Pieterskerk verschenen waarvoor Jan met medewerking van John Veerman het hoofdstuk over de bouwgeschiedenis schreef. Dröge 2011.

Literatuur

Dröge, Jan, *Het stadhuis van Leiden*, Leiden 2001

Dröge, Jan, 'De bouwgeschiedenis van het Logement van Amsterdam', in: *Van Logement naar Parlement 1617-2004, Een nieuw gebruik van het Logement van Amsterdam en het Algemeen Rijksarchief (2004)*, p. 35-74

Dröge, Jan (m.m.v. John Veerman), 'De bouwgeschiedenis', in: *De Pieterskerk in Leiden, bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens,* (2011) p. 12-71

Archiefonderzoek stadhuis van Leiden

Jan Dröge

In april 2017 gaf de gemeente Leiden *Dröge Bureau voor Bouwhistorie* opdracht voor het bouwhistorisch onderzoek van de voorgevel van het stadhuis aan de Breestraat. Aanleiding was de voorgenomen restauratie van de gevel en de interne verbouwing en herinrichting van het stadhuis.

Begonnen werd met een analyse van de bestaande literatuur. Vrijwel alle publicaties hadden uitsluitend aandacht voor de toeschrijving van het ontwerp van de nieuwe voorgevel van 1593-1597 aan Lieven de Key. Latere uitbreidingen en verbouwingen bleven vrijwel geheel buiten beschouwing.
Het archiefonderzoek vormde het hoofdbestanddeel. Alle in de bestaande literatuur geciteerde bronnen zijn opnieuw bekeken en waar nodig aangevuld met tot op heden ongebruikt materiaal. Vooral de betalingsordonnanties en de missievenboeken leverden belangrijke nieuwe informatie. Niet eerder opgemerkte brieven en betalingen aan Lieven de Key en Lüder van Bentheim verduidelijkten hun rol in het bouwproces.

Vrijwel alle literatuur gaat ervan uit dat de werkzaamheden in de periode 1593-1597 het vernieuwen van de volledige voorgevel betrof. Een nadere analyse van de bronnen leert dat het echter ging om een bordestrap met haakse opgangen en een grote topgevel en twee kleinere Vlaamse gevels aan weerszijden daarvan. Het geheel kwam tot stand naar ontwerp van de uit Gent afkomstige Haarlemse bouwmeester Lieven de Key (ca. 1560-1627) met medewerking van de Leidse stadssteenhouwer Cornelis Claesz van Es (1549-1612). De laatste had in 1593 een eerste ontwerp gemaakt, dat echter door het stadsbestuur werd afgekeurd. De nieuwe onderdelen werden uitgevoerd in Obernkirchner zandsteen en verzorgd door Lüder van Bentheim (1555-1613). De nieuwe gevelonderdelen kwamen

1) Het stadhuis van Leiden op een prent van Jan de Beyer uit 1751.
(Erfgoed Leiden en Omstreken)

2) Het gevelontwerp van Lieven de Key met medewerking van Claes Cornelisz van Es op een foto uit de negentiende eeuw.
(Erfgoed Leiden en Omstreken)

in 'prefab' vanuit Bremen. Uit de betalingen aan de verschillende schippers blijkt dat de steen direct van Bremen zonder verladen naar Leiden werd getransporteerd. De schepen voeren vanaf de voorhaven Vegesack over de Waddenzee en de Zuiderzee via Amsterdam en Haarlem over de oude route 'binnenduinen' naar Leiden. Vanaf de (oude) Zijlpoort bereikte men het waaghoofd, waar de lading met de stadskraan werd gelost. Vandaar vervoerde men het materiaal met kruiwagens en sleden naar de kelder onder het stadhuis. Van Bentheim stuurde twee van zijn voornaamste knechts, de broers Albert en Hans Rotvelt, mee om Van Es en zijn personeel te assisteren bij de opbouw van de gevel. De bestaande middeleeuwse gevelbekleding van witte Gobertangesteen bleef grotendeels gehandhaafd. In 1597 kwamen aan weerszijden van de trap twee poorten tot stand. Het ontwerp daarvoor leverde Cornelis Claesz van Es, terwijl de uitvoering in handen was van Albert Rotvelt.

Groote moeyten

In de jaren 1604-1605 kreeg het bestaande stadhuis aan de oostzijde een uitbreiding met de baljuwsvierschaar en de weeskamer. Waarschijnlijk kwam ook dit gedeelte tot stand naar ontwerp van Claes Cornelisz van Es. De uitvoering in Obernkirchner zandsteen was ook nu in handen van Lüder van Bentheim. Bijzonder is dat de opbouw van de gevel in twee fasen tot stand kwam. Op 1 mei 1605 zond het stadsbestuur een nieuw verzoek voor de aankoop van Bockenbergersteen aan Andries van der Meulen, ook nu weer volgens de bij de brief gevoegde tekening en een bestek. Verrassend genoeg is dit bestek

als bijlage bij het concept gevoegd. Pas daaruit blijkt dat de gevel van de uitbreiding in twee fasen tot stand kwam: de begane grond in 1604 en de verdieping in 1605. Dit vormt ongetwijfeld de verklaring dat op de blokken van de begane grond de nog steeds zichtbare laagmerken in de vorm van letters voorkomen, terwijl deze op de verdieping ontbreken. In de eerste bepaling van het bestek voor de verdieping drukten de heren besteders de aannemer op het hart zich *sonder minste veranderinge* vooral te houden aan tekening en bestek, aangezien dit bij het voorgaande werk niet het geval was, *'twelc in 't setten van de wercken groote moeyten veroorsaect heeft.* Dit laatste verklaart waarschijnlijk waarom de alfabetische volgorde van de letters op de blokken in de benedengevel een rommeltje is. De grote topgevel raakte bij de kruitramp van 1807 overigens dermate zwaar beschadigd dat deze moest worden gesloopt.

De veronderstelling dat de gevel van het middeleeuwse stadhuis aan het einde van de zestiende eeuw een volledig nieuwe zandstenen

3) Illustratie van de verschillende bouwfases van de voorgevel van het stadhuis (Pieter-Jan De Vos i.s.m. Jan Dröge, aangebracht op een opmetingstekening van de gevel na de brand in 1929 uit de collectie van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, BT-020198)

bekleding kreeg, kon worden ontzenuwd door de vondst van twee bestekken uit 1663 waarin nauwkeurig staat beschreven hoe de bestaande bekleding van Brabantse steen diende te worden vervangen door Obernkirchner of Bentheimer zandsteen (afb. 3).
In de loop van de zeventiende eeuw vonden diverse verbouwingen en uitbreidingen plaats. In 1634 kwamen aan weerszijden van de bordestrap een reeks van negen winkeltjes tot stand, bestemd voor de verhuur aan poeliers voor de handel in gevogelte. De uitvoering was in handen van stadssteenhouwer Pieter Pietersz de Neyn, die het vak vermoedelijk bij Claes Cornelisz van Es geleerd had.
In 1662 besloot het Gerecht tot de bouw van een nieuwe voorgevel van de burgemeesterskamer conform de door Willem van der Helm overgelegde tekeningen. Willem Wijmoth nam toen aan de gevel in Bentheimer zandsteen te maken voor een bedrag van 420 gulden. Volgens het bestek leverde de stad de benodigde natuursteen op de stadswerf aan het Galgewater. Daar diende ook het voorbereidende werk te gebeuren.

Hoofdtrap

Een belangrijke achttiende-eeuwse verbouwing betrof de wijziging van de hoofdtrap in 1739-1740 naar plannen van de stadstimmerman Pieter van Drongen. In plaats van de nog steeds recht van voren toegankelijke trappen kwam de huidige situatie tot stand. De uitvoering was in handen van de stadssteenhouwer Thomas Learbre. Ook nu werd weer Bremer zandsteen toegepast.

Het feit dat de natuurstenen gevel een geschilderde afwerking had, kwam al eerder ter sprake. Uit de negentiende eeuw kennen we een drietal bestekken waarin het schilderwerk van de gevel werd aanbesteed. In de loop van de negentiende eeuw veranderden de opvattingen over kleurgebruik bij het exterieur van gebouwen en ontstond een voorkeur voor het 'eerlijke' materiaal. In 1883 werd in een van de vergaderingen van de Leidse afdeling van de Maatschappij ter Bevordering der Bouwkunst *'de wenschelijkheid uitgesproken dat bij volgende herstellingen de verfkwast ter zijde zou worden gelegd en het front zich weer in oorspronkelijken toestand voor het oog mocht vertoonen'.* Kort daarna verdwenen de laatste restanten van de oorspronkelijk beschilderde gevel.

Analyse van de natuursteengevel

Naast het uitgebreide archiefonderzoek werd voorafgaand aan de restauratie de gevel tot in detail bekeken. Dit gebeurde samen met deskundigen van de RCE, TNO en ELO. Om de complexiteit bij de beoordeling van de verschillende in de gevel aanwezige blokken aan te geven volgt hierna een opsomming van de mogelijkheden omtrent het voorkomen:

- originele blokken Obernkirchner uit de periode 1595-1597; op de oorspronkelijke plaats gehandhaafd bij de restauratie van 1935-1939;
- originele blokken Obernkirchner uit de periode 1595-1597; teruggeplaatst op de oorspronkelijke plaats bij de restauratie van 1935-1939;
- originele blokken Obernkirchner uit de pe-

riode 1595-1597; al dan niet nabewerkt teruggeplaatst op een niet oorspronkelijke plaats bij de restauratie van 1935-1939;
- originele blokken Obernkirchner uit de periode 1604-1605; op de oorspronkelijke plaats gehandhaafd bij de restauratie van 1935-1939;
- originele blokken Obernkirchner uit de periode 1604-1605; teruggeplaatst op de oorspronkelijke plaats bij de restauratie van 1935-1939;
- nieuwe blokken Obernkirchner geplaatst bij de restauratie van 1935-1939 (deels herkenbaar aan de kenmerkende nabewerking met het tandijzer);
- blokken Bentheimer in 1662 gebruikt bij de bouw van de gevel van de burgemeesterskamer; hergebruikt bij de restauratie van 1935-1939 (al dan niet nabewerkt);
- blokken Obernkirchner en/of Bentheimer in 1663 gebruikt bij het vervangen van de oorspronkelijke middeleeuwse gevelbekleding; op de originele plaats of hergebruikt (al dan niet nabewerkt);
- blokken Obernkirchner en/of Bentheimer toegepast bij herstel/restauraties van de voorgevels in de periode 1597-1929 (al dan niet nabewerkt bij de restauratie van 1935-1939).

Uiteindelijk werd besloten geen materiaal te vervangen (afb. 4). Het resultaat van de laserreiniging van de gevel overtrof ieders verwachtingen en leverde vrijwel uitsluitend positieve reacties op.

4) Het eindresultaat van de recente gevelrestauratie. (foto Jan Dröge)

Verantwoording

Literatuur

Dröge, Jan, *Stadhuisgevel Breestraat Leiden. Bouwhistorisch onderzoek in opdracht van de gemeente Leiden*, Leiden 2018

De Vos, Pieter-Jan i.s.m. Jan Dröge, *#VVDW: Letters op de stadhuisgevel*, op: https://www.erfgoedleiden.nl/nieuws/vondst-van-de-week/1196-vvdw-letters-in-de-stadhuisgevel

Edwin Orsel &
Maarten
Enderman

Nawoord: De bouwhistorie ingebed

In eerste instantie was het de bedoeling in deze Nieuwsbrief een individueel beeld te geven van de werkzaamheden van een aantal collega's. Naar het einde toe ontstond echter een interessante impressie van de ontwikkeling van het vakgebied in met name het laatste kwart van de twintigste eeuw en hoe de bouwhistorie structureel ingebed raakte in de zorg voor het cultureel erfgoed. Over de geschiedenis van bouwhistorisch onderzoek in Nederland is al het nodige geschreven, maar vooral het ontstaan van het praktische waardestellende bouwhistorische onderzoek en de opkomst van bouwhistorische bureaus is nog niet of nauwelijks aan bod gekomen.[1]

Het begrip 'bouwhistorisch onderzoek' werd voor het eerst gebruikt in 1942 op de tekeningen die door G.C. Labouchère en Th. Haakma Wagenaar werden gemaakt bij het onderzoek naar het verwoeste abdijcomplex van Middelburg.[2] De term bouwhistoricus bestond in die tijd nog niet, net zo min als bouwhistorische bureaus. Pas in 1978 werd de aanduiding 'Bouwhistoricus' voor het eerst toegepast in de vacaturetekst van de gemeente 's-Hertogenbosch voor de functie waarvoor Ad van Drunen werd aangenomen. Ruud Meischke is te beschouwen als één van de grondleggers van het toegepast structureel bouwhistorisch onderzoek. Gelijk nadat hij in 1958 als directeur van het Bureau Monumentenzorg Amsterdam directeur Restauratiezaken bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg was geworden, richtte hij een nieuwe afdeling *Bouwkundig-historisch onderzoek* op. Vanuit zijn ervaring wist hij dat het voor de omgang met monumenten van groot belang was bouwhistorische gegevens op een meer wetenschappelijke wijze te documenteren en deze kennis uit te wisselen met mensen werkzaam in de restauratie. Het eerste hoofd *Bouwkundig-historisch onderzoek* was Herman Janse, die met Meischke mee was gekomen uit Amsterdam. De uitwisseling van kennis vond plaats door publicaties en sinds 1959 op zogenaamde 'documentatievergaderingen'. Deze zouden vanaf 1987 bekend worden als *Bouwhistorisch Platform*.

Na het monumentenjaar 1975 ontstaan er bij twee gemeenten van onderaf initiatieven die leidden tot de aanstelling van gemeentelijke bouwhistorici. In 1978 begint Ad van Drunen in 's-Hertogenbosch en Frans Kipp in Utrecht. Aangemoedigd door bouwhistorici van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RdMz), TU Delft en elkaar wordt ingezet op het bouwhistorisch documenteren ten behoeve van de omgang met monumenten en de verdere opbouw van de kennis over het gebouwd erfgoed. Om de vondsten kenbaar te maken publiceert Utrecht vanaf 1981 de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek*, met een presentatie van het

jaarlijkse onderzoek. Daarmee zorgt het voor draagvlak bij het publiek en bestuur voor het werk van monumentenzorg. In 's-Hertogenbosch creëert Ad van Drunen geleidelijk een broedplaats voor studenten die het vak willen leren en lobbyt hij voor betaalde projecten zodat zij de opgedane kennis te gelde te kunnen maken. Meerdere actieve bouwhistorici hebben hier hun wortels.

In de jaren tachtig ontstaat naast het documentaire onderzoek de behoefte aan praktisch waardestellend bouwhistorisch onderzoek. Het is de Rijksgebouwendienst (RGD), in de persoon van Evert-Jan Nusselder, die aan de wieg hiervan staat. De aanleiding is een rapport uit 1981 van het Nederlandse Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV) waarin het monumentenbeheer van het rijk ernstig wordt bekritiseerd.[3] De verantwoordelijkheid voor het monumentenbeleid wordt vervolgens in de handen van de rijksbouwmeester gelegd. Er komt een *Kerngroep Rijksmonumenten* (sinds 1982 adviesgroep Monumenten in Rijksbezit (AMR)) die als taak het verrichten van onderzoek naar en het documenteren van de monumenten in Rijksbezit krijgt. Zo kan beter worden geadviseerd bij het beheer van deze gebouwen en objecten en kunnen restauratieprojecten beter worden begeleid. Een praktisch bezwaar bij de uitvoering is het ontbreken van bureaus met expertise. Om die reden worden de opdrachten voor onderzoek en documentatie weggezet bij de TU Delft waar door middel van deze zogenaamde 'derde geldstroom' een groep studenten hun eerste bouwhistorische opdrachten krijgen. Bureaus zoals die van Jan Kamphuis en Jan Dröge ontstaan als gevolg hiervan.

Een volgende stap in de ontwikkeling is te koppelen aan de decentralisatie in 1988 waarbij de rijksoverheid (RdMz) de monumentenzorgtaken overhevelt naar de gemeenten. Bij de gemeenten ontstaat hierdoor meer behoefte aan kennis van de gebouwen waarover ze nu bij vergunningsaanvragen beslissingsbevoegdheid hebben. Om die te kunnen beoordelen werkt *Bureau Kamphuis* rond 1990 samen met de gemeente Breda het waarderingssysteem, dat Wim Weve in zijn TU-afstudeerproject in 1984 introduceerde, verder uit tot een vereenvoudigde vorm die zeer praktisch toepasbaar is. De waarderingsmethodiek wordt al snel overgenomen door andere bureaus en wordt daardoor de standaard voor waardestellend onderzoek. Dat is ook te zien aan de ontwikkeling van de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek. De allereerste richtlijnen zijn in 1995 uitgegeven door de RdMz als deel 1 in de brochurereeks *Architectuur en Stedebouw; Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek*.[4] Naast dat in de inleiding wordt omschreven dat in toenemende mate bouwhistorisch onderzoek wordt verricht door particuliere onderzoekers en onderzoeksbureaus, worden er vier vormen van bouwhistorisch onderzoek omschreven, met een toenemende mate van diepgang: de inventarisatie, de verkenning, de opname en de ontleding. Van het systeem met waarderingsplattegronden is dan nog geen sprake. In de opvolgende *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* uit 2000, een samenwerking van de RGD, RdMZ, Stichting

De richtlijnen bouwhistorisch onderzoek en de bijbehorende brochure uit 2009.

Bouwhistorie Nederland (SBN) en de Stichting Historisch Boerderijonderzoek (SHBO), is veel uitgebreider aandacht voor het waarderingssysteem met waardering in drie categorieën; hoge, positieve en indifferente monumentwaarde.[5] Dit kan in kleur op plattegronden worden weergegeven, waarbij wordt aangeraden respectievelijk de kleuren blauw, groen en geel toe te passen. Deze richtlijnen worden op initiatief van de RGD in 2009 doorontwikkeld naar de huidige *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* waarin het waarderingssysteem verder is uitgewerkt en ook de waarderingsrepresentatietekening wordt getoond, met de drie kleuren blauw, groen en geel voor hoge, positieve en indifferente monumentwaarde.[6] Het zijn deze richtlijnen die op dit moment de standaard zijn voor het praktische waardestellend onderzoek.

Een kanttekening moet echter ook worden geplaatst bij deze ontwikkeling. Waardestellend onderzoek op basis van de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* heeft zijn plaats verkregen in de omgang met ons cultureel erfgoed. Maar documentair onderzoek, noodzakelijk voor uitbouw van de kennis, is geen directe taak of uitvloeisel van een opdracht voor waardestellend bouwhistorisch onderzoek. Hier ligt een taak voor instituties zoals de RCE, de gemeenten, opleidingen om zorg te dragen voor kennisuitbouw en de borging en verspreiding hiervan.

Alle geïnterviewden zijn bouwhistoricus geworden in een tijd dat er nog geen opleiding voor deze beroepsgroep bestond. Ze zijn vanuit een belangstelling voor historische gebouwen het ontluikende bouwhistorische werkveld ingerold. Velen van hen hebben wel doelgericht opleidingen in die richting gevolgd, bijvoorbeeld bouwkunde aan de TU Delft of architectuurgeschiedenis bij de universiteit van Leiden of Utrecht. Het zijn stuk voor stuk allemaal bevlogen en gedreven bouwhistorici, die op hun eigen wijze hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van het bouwhistorisch onderzoek in Nederland. Daarvan maakte opleiding en overdracht van kennis ook deel uit. Dit werd door de rijksdienst, verschillende gemeenten en bureaus bewerkstelligd door publiceren, persoonlijke kennisoverdracht, stages en interne opleidingsmogelijkheden. Hierbij moet met name Ad van Drunen worden genoemd die veel mensen de kans heeft geboden om te worden geschoold in een Bossche documentatietraditie. Structurele opleidingsmogelijkheden werden op initiatief

van Ad van Drunen gecreëerd aan de gemeentelijke MTS in 's-Hertogenbosch, de post-HBO opleiding aan de Hogeschool Utrecht - waarbij Jean Penders moet worden genoemd als drijvende kracht - en de instelling in 2001 van de *Leerstoel Bouwhistorie* aan de Universiteit Leiden met Dirk de Vries als hoogleraar bouwhistorie.
De gedrevenheid toont zich ook in het feit dat Dik Berends, Ad van Drunen, Jan Kamphuis, Jean Penders, Dirk de Vries en Wim Weve bestuurslid en/of adviseur waren van de *Stichting Bouwhistorie Nederland*. De *Stichting Bouwhistorie Nederland*, opgericht in 1991, is mede daardoor ook van belang geweest voor de post-HBO-opleiding en de leerstoel, als ook bij de *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek*.

Het zijn de bevlogenheid en gedrevenheid van de inmiddels gepensioneerde bouwhistorici die hebben geleid tot de acceptatie en inbedding van ons vakgebied. Het is aan ons allen om daardoor geïnspireerd dit voort te zetten en de bouwhistorie verder te ontwikkelen.

Verantwoording

Noten

1 De Vries 1997, Tussenbroek 2000 en Stenvert en Van Tussenbroek 2020.
2 Vriendelijke mededeling Ad van Drunen en Dik Berends. *Zeeuws Archief 898 Zelandia Illustrata, Documentatie Algemeen, 18e-20e eeuw, inv. 141 Abdijkerken Middelburg (1942-1943), 11 tekeningen.*
3 NIROV 1981, Van der Peet 1995, p. 585 en 605.
4 Emmens 1995.
5 Van der Hoeve en Kamphuis VOF 2000.
6 Hendriks en van der Hoeve 2009.

Literatuur

Emmens, K. (red), *Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek, Architectuur en Stedebouw, brochure nr. 1,* Zeist 1995
Hendriks, L, en J. van der Hoeve, *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek, lezen en analyseren van cultureel erfgoed,* Den Haag 2009
NIROV, *Zorgen om monumenten. Een evaluatie van aspecten van het monumentenbeleid in Nederland sinds 1961. Discussierapport van de Werkgroep Monumentenzorg, ingesteld door het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting,* 's-Gravenhage 1981
Peet, C. van der, *De Rijksbouwmeesters, Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers,* Rotterdam 1995
Stenvert, R. en G. van Tussenbroek, *Inleiding in de bouwhistorie, opmeten en onderzoeken van oude gebouwen,* Utrecht 2020
Tussenbroek, G. van, *Bouwhistorie in Nederland, kennis en bescherming van gebouwen,* Utrecht 2000
Van der Hoeve en Kamphuis VOF, *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek,* 's-Gravenhage 2000
Vries, D. de, 'Kijken, meten en tekenen, Het belang van bouwhistorisch onderzoek voor de monumentenzorg', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de monumentenzorg* (1997) p. 287-305

Deze extra *Nieuwsbrief Bouwhistorie* is opgemaakt door Patrick Bosman naar een stramien van Elske Verharen van Oxédio en met dank aan Jeroen Nipius voor raad en daad. Het wordt gedrukt bij Veldhuis Media BV in Raalte. De redactie heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de redactie.

Voor artikelen, signaleringen of reacties kunt u contact opnemen met de hoofdredacteur: nieuwsbrief@bouwhistorie.nl.
We zien uw bijdrage graag tegemoet! Alle artikelen ondergaan een redactieprocedure, plaatsing na overleg met de auteur.

Redactie

ing. P.J. (Patrick) Bosman (hoofdredactie)

M.W. (Maarten) Enderman

drs. F.J. (Feyoena) Grovestins

drs. R.N. (Rachel) Halverstad

dr. E.D. (Edwin) Orsel

drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer

ISSN 1872-602X